

MLADA HRVATSKA UOČI I. SVJETSKOG RATA

Vice Zaninović

O Mladoj Bosni, o naraštaju, koji je u godinama pred Prvi svjetski rat bio grozničavo zaokupljen težinom naše nacionalne i socijalne problematike, pa je na te pojave smiono i borbeno reagirao, — o toj nacionalno-revolucionarnoj generaciji objavljena je obilnija građa i literatura. Štampana je prepiska mnogih učesnika, sabran je istražni materijal sa procesa atentatorima, a usto prikazana je djelatnost omladinskog pokreta i njegova idejna fizionomija u nizu članaka, rasprava i monografija.¹ Istina, postojala je tendencija u razdoblju između dva rata, da se cjelokupno gibanje u krugu omladine jednostrano nacionalistički predstavi. No, ta crta nije ipak prevladala. A poslije Oslobođenja izašla je studija Veselina Masleše (*Mlada Bosna*, Beograd 1945), koja je naročito osvijetlila političko-društvenu pozadinu i pravilno ukazala »na raznorodnost elemenata, koji su sačinjavali Mladu Bosnu«.

Mlada Hrvatska, generacija, koja je djelovala u Hrvatskoj, nije bila predmet iscrpnijih i detaljnijih ispitivanja,² ma da je za vrijeme, u kojemu

¹ *Spomenica Vlad. Gaćinovića*, uredio Pero Slijepčević, Sarajevo 1921; *Spomenica Danila Ilića*, Sarajevo 1922; Borivoj Jevtić: *Sarajevski atentat*, sećanja i utisci, Sarajevo 1924; Siton Watson (R. W. Seton-Watson): *Sarajevo*, studija o uzrocima svetskog rata, Zagreb 1926; Pero Slijepčević: *Mlada Bosna* (u zborniku »Napor Bosne i Hercegovine za slobodu i ujedinjenje«), Sarajevo 1929; Božidar Čerović: *Bosanska omladina i sarajevski atentat*, Sarajevo 1930; *Današnjica i Mlada Bosna*. Uloga i značaj Vladimira Gaćinovića. Sarajevo 1937 (sa člancima i prigodnim govorima V. Masleše, M. Dilasa, Č. Kruševca, M. Bogdanovića, P. Slijepčevića, A. Huma, D. Lopandića i dr.); L. Pfeffer: *Istraga u sarajevskom atentatu*, Zagreb 1938; Veselin Masleša: *Mlada Bosna*, Beograd 1945; Vojislav Bogičević: *Mlada Bosna*, pisma i priloz, Sarajevo 1954; Vojislav Bogičević: *Sarajevski atentat*, izvorne stenografske bilješke, Sarajevo 1954; Vladimir Gaćinović: *Ogledi i pisma*, predgovor Todora Vujasinovića s bibliografijom radova, Sarajevo 1956. — i dr. U toku štampanja ovoga rada izašla je knjiga Drage Ljubibratića: *Gavrilo Princip*, Beograd 1959.

² M. Bartulica: *Nova hrvatska omladina*, Niš 1915; Niko Bartulović: *Od revolucionarne omladine do Orjune*, Split 1925 (str. 127. Knjiga propagandnog karaktera; pisac prilazi predratnoj omladini jednostrano nastojeći je prikazati kao prethodnika Orjune). S nacionalističkih pozicija govorio je o radu omladine i Oskar Tartalja u brošuri: *Veleizdajnik*, Zagreb—Split 1928. Na omladinskom pokretu u hrvatskim krajevima Austro-Ugarske zadržao se također R. W. Seton-Watson u knjizi: *Sarajevo* (Zagreb 1926), a osvrnuo se na nj i V. Masleša u knjizi: *Mlada Bosna* (Beograd 1945). Milan Durman objavio je nekoliko rasprava, u kojima se bavio događajima oko Jukićeva atentata: *Hrvatska pod komesarijatom* (Književnik 1938, br. 11—12), *Đački štrajk 1912*. (Književnik 1939, br. 2), *Jukićev atentat na Cuvaja* (Književnik 1937, br. 5), *Historijski značaj Jukićevog atentata* (Književnik 1937, br. 6).

Naziv Mlada Hrvatska upotrebljava se obično za onaj dio hrvatske omladine, koji je bio tješnje povezan sa pravaštvom, a djelovao je pri kraju prvog decenija XX st. Jedna grupa ovih omladinaca pokrenula je pod tim imenom časopis, koji je izlazio nekoliko godina kao glasilo starčevićanskog đaštva (1908—1914).

Kao što će se iz daljeg izlaganja vidjeti, naziv je u ovom članku shvaćen mnogo šire i obuhvaća raznolike tendencije, koje su se u krugu mladog naraštaja javljale u

se javila, predstavljala pojavu vrijednu veće pažnje. U značajnom momentu naše novije historije, kada su političari sve više naginjali oportunističkom, ona je isticala potrebu nekompromisnog držanja, pa se i sama, u raznim vidovima, suprotstavljala nasrtajima eksponenata tuđinske vlasti i imala znatnog utjecaja na tok političkih događaja.

Zalažući se u svojoj pretežnosti za suradnju Hrvata i Srba, Mlada Hrvatska je održavala tješnje veze s pripadnicima bosanskog omladinskog pokreta, a do naročito živih međusobnih odnosa došlo je poslije Cuvajeva imenovanja za bana i komesara. Otada je ideja zajednice jugoslavenskih naroda sve više uzimala maha u Hrvatskoj i Bosni u redovima omladine, a suprotne tendencije bile su potiskivane, iako u izvjesnim krugovima nisu bile potpuno prevladane.³ Centri omladinskih akcija u Austro-Ugarskoj nalazili su se u Zagrebu, Splitu, Rijeci, Sarajevu, Ljubljani, a Zagreb je igrao ulogu jednog od glavnih središta.⁴

Prikazujući događaje na početku Cuvajeve vladavine, jedan omladinac iz Bosne s pravom je naglasio, da su anticuvajevske demonstracije bile od naročitog značenja u borbenom udruživanju mladog pokoljenja, pa je, između ostaloga, kazao: »Nas je demonstracija zbližila, svezala, jer mi smo i pored svih stranačkih zađevica osjetili potrebu sloge—ujedinjenja, jakog i tijesnog zajedničkog rada protiv trećeg i četvrtog, koji nama svima o glavi rade. Mi smo zadovoljni, jer naša ideja jača, hvata čvršćeg i stabilnijeg korijena među omladinom, kako s jedne, tako i s druge strane.«⁵

Mlada Hrvatska i Mlada Bosna ispoljile su mnogo bliskosti u svojim nastojanjima, težnjama i naklonostima,⁶ pa i činjenici, da nisu bile jedinstvene

Hrvatskoj pred Prvi svjetski rat, a odnosi se naročito na onu skupinu, koja je bila prožeta idejom hrvatsko—srpske sloge i jedinstva, budući da je ona u tom vremenu doista predstavljala najkarakterističniju omladinsku akciju.

³ Masleša je istakao, na pr., da je Mlada Bosna u svojoj prvoj fazi bila pretežno srpski orijentirana, a zatim se sve više priklanja jugoslavenskoj koncepciji — ne napuštajući potpuno »težu o Bosni kao srpskoj zemlji« (o. c., str. 155).

⁴ O Zagrebu kao središtu omladinskih akcija u godinama pred rat govorio je, na pr., Seton—Watson: Sarajevo (str. 155), a, uz njega, i mnogi drugi (vidi, na pr., povjerljivi spis zamjenika poglavara Bosne, objavljen u članku »Građa o uzrocima Svetskog rata«, Nova Evropa 1925, knj. XI, str. 502, pa, zatim, pisanje V. Masleše, o. c., str. 150—151, i dr.).

⁵ Mica Julčin (pseud. Miloša Pjanića), Zora (Prag), 1912, str. 92—93. — Vidi: Bogićević: Mlada Bosna (str. 292).

⁶ Bliskost u nastojanjima i težnjama Mlade Hrvatske i Mlade Bosne pridonijela je, da se navedena literatura nije bavila isključivo jednim područjem, a mnogi su pisci u raznim napisima pokret predratne omladine prikazivali kao cjelinu.

Nije moguće ovdje posebno navoditi manje rasprave i članke, koji su, naročito u razdoblju između dva rata, objavljeni o predratnoj omladinskoj generaciji. Neki časopisi, kao, na pr., Nova Evropa (1925, knj. XI i XII) i Književni sever (Subotica, 1929) posvetili su ovoj problematici više brojeva, prilazeći joj sa različitih stajališta. Nova Evropa je donijela, između ostalog, priloge M. Čurčina: Da li je Orjuna nastavak predratne revolucionarne nacionalističke omladine (knj. XII, str. 79—87), Vase Stajića: Predratna vojvodanska omladina i nacionalistički pokret (knj. XII, str. 70—73), P. Slijepčevića: Jugoslavenstvo sarajevskih atentatora (knj. XI, str. 489), a pisala je o predratnoj omladini i u drugim godištima (na pr., 1924). Časopis Književni sever štampao je g. 1929, između ostaloga, članak Nike Bartulovića (Nacionalistička stremjenja u Dalmaciji i Primorju pred rat i za vreme rata. Glose k Predratnoj omladini), M. Borića (Od »napredne« do »nacionalističke« omladine), A. Šumanovića (Nacionalistička omladina zagrebačkog universiteta uoči rata), Miloša Đurića (Povodom spomena

u htijenju i orijentaciji svojih članova.⁷ A izvjesne razlike, koje su došle do izražaja na jednom i drugom području, ponegdje manje, a ponegdje veće, bile su uslovljene umnogome specifičnošću socijalno-političkih prilika, u kojima se njihova djelatnost odvijala.

Mladu Hrvatsku sačinjava naraštaj, koji je u javni život ulazio pri kraju prvog decenija XX. stoljeća. Taj je naraštaj odrastao pod dojmom teških i nepovoljnih prilika u Hrvatskoj. Već godinama nalazio se na upravi zemlje Khuen Héderváry, a njegovu vladavinu karakterizirali su skrajnje ekonomsko iskorišćivanje zemlje, mađarizacija državnih, gospodarskih i prosvjetnih ustanova, sijanje razdora između hrvatskog i srpskog naroda. Sistem khuenovštine došao je do punog izražaja na početku XX. st. Kao rezultat vješto podržavanog razdora stale su izbijati protusrpske demonstracije. Na snazi su bile odredbe financijske nagodbe, koja je u jednom govoru iz tih dana vješto upoređena sa »teškom rukom, koja neprestano samo uzima«, a postavljalo se tada pitanje obnove takve nagodbe.

Pod utjecajem borbenog otpora, koji je naročito snagom izbio 1903, došlo je iste godine do pada Khuenova režima. Domalo su uslijedile vrlo značajne promjene u krugu građanske opozicije. Ona je, pod dojmom jakog previranja u narodu, ispoljila znakove radikaliziranja. Uporedo s time, odlučno se izjasnila protiv »dotadašnjih nesnosnih i ubitačnih odnošaja« između predstavnika hrvatskog i srpskog naroda i naročito istakla potrebu sporazuma i sloge. Pristupila je reorganizaciji političkih stranaka i formiranju t. zv. Hrvatsko-srpske koalicije, u koju su ušli, između ostalih, Hrvatska napredna stranka, Hrvatska stranka prava, Srpska samostalna stranka, Srpska radikalna stranka, a kraće vrijeme je s njima saradivala i Socijaldemokratska stranka.

Koalicija je izašla pred narod s obećanjem, da će se boriti za sprovođenje u život demokratskih načela. U manifestu objavljenom 12. XII. 1905 iznijela je, da će se zalagati za opće pravo glasa, za slobodu zbora i dogovora, za donošenje radničkog zaštitnog zakonodavstva, za uvođenje progresivnog poreza na imetak i t. d. Naglasila je, da će »naročito raditi i težiti za financijskom samostalnošću i gospodarskom nezavisnošću Hrvatske«.⁸ Na izborima, koji su održani u maju 1906, doživjela je značajnu pobjedu, pa je »poslije duge zakulisne borbe« uspjela dobiti vladu (ili, još tačnije, postati vladajuća stranka).

Koalicija je, nesumnjivo, svojim nastojanjem, da otkloni hrvatsko-srpski spor, odigrala vrlo značajnu ulogu. Ona je nagovijestila nove putove u prilaženju nacionalnom pitanju u našim krajevima. Ukazala je na potrebu demo-

o časopisu »Vihor«, Mihovila Tomandla (Nacionalna svest i revolucionarstvo predratne omladine), Jov. M. Jovanovića (Predratna omladina) i dr. Prevladavali su napisi, u kojima je borba za nacionalno oslobođenje usko sagledana.

⁷ Vidi izjave pripadnika Mlade Bosne u knjizi Bogičevića »Mlada Bosna«, str. 448—454 i 463—464, na pr., Gavriela Principa (»Ja sam nacionalista jugoslavenski i težim za ujedinjenjem Jugoslavena u koju bilo državnu formu, da se oslobode od Austrije«), Ivana Kranjčevića (»Kakvo je vaše mišljenje o politici?« — »U politici sam naprednjak«. »Šta to znači?« — »Prijatelj sloge Srba i Hrvata«) i Veljka Čubrilo-
vića (»Jeste li pristaša jugoslavenske ideje?« — »Nisam«).

⁸ Tekst manifesta u knjizi Josipa Horvata: Politička povijest Hrvatske, I, str. 366—368.

kratizacije zemlje, pa se u periodu njezine jednogodišnje vladavine osjetio u političkom životu Hrvatske izvjestan liberalniji pravac. Međutim, promjene su ipak bile skromne, pa su i neki građanski historičari, koji su sudjelovali u tim zbivanjima, morali priznati, da u zakonodavnom radu tadašnjeg hrvatskog sabora »nije (bilo) velikih konkretnih uspjeha« (M. Marjanović).⁹

Nema sumnje, da se to djelomice dogodilo iz razloga, što je Koalicija u svom radu nailazila na velike smetnje (opstrukcija Frankovih pravaša, držanje Beča i Pešte i dr.). Frano Supilo, jedan od njezinih vođa, pisao je u knjizi »Politika u Hrvatskoj« (1911), kako situacija tada nije dopuštala, da se »sa istaknutih narodno-državopravnih postulata pozornost na drugu stranu skrene«, na pitanja, kao što je, na pr., proširenje izbornog prava. On je, usto, kazao, kako su prilike tražile »nekakvu oportunističku taktiku«. Smatrao je takvu taktiku privremenom.¹⁰ No, Supilo je također u spomenutoj knjizi podvrgao kritici držanje mnogih političara, što su se okupljali oko Koalicije, pa je iznio niz činjenica, koje pokazuju, kako su oni znatnim dijelom naginjali kompromisnosti, bojali se sukoba i borbe.

On je, istina, isticao, kako su oni ovo svojstvo ispoljili naročito u toku daljih godina (poslije 1908). Međutim, i u ovom periodu, kada je s najviše odlučnosti istupala, Koalicija je pokazala izvjesno kolebanje u rješavanju nekih osnovnih narodnih zahtjeva, što ih je iznijela u programu, kao što je, na pr., opće pravo glasa. Radikalnijem prilaženju društveno-političkim pitanjima smetali su, nesumnjivo, krugovi izvana. No, takvoj politici nisu mogli biti skloni ni oni konzervativni elementi u Koaliciji, koji su zazirali od širokih slojeva i bili uznemireni njihovim oštrijim reagiranjem, kao što to pokazuje, na pr., interpelacija jednog člana Koalicije, koji je i javno dao izraza negodovanju »radom socijaldemokratskih organizacija« u Srijemu.¹¹

Sve je to pridonijelo, da je Socijaldemokratska stranka ubrzo napustila saradnju s Koalicijom, a u rezoluciji, koju je donijela u decembru 1906, pisala je o »sustavnom izigravanju prava i slobode naroda«. »Cijeli sadašnji sabor — kaže se na jednom mjestu — izabran je da dokine tutorstvo privilegovanih klasa, te da zajamči narodu pravo samoodređenja i slobode. No mjesto da vidimo u ovome pravcu kakav pozitivan i obilan rad, vidimo kako se nastavlja na račun narodne slobode stara besplodna i prazna stekliška visoka politika sustavnog slabljenja naše narodne pozicije prema vanjskim faktorima...«¹²

Razdoblje banovanja dra. Aleksandra pl. Rakodczaya (1907—1908) i Pavla Raucha (8. I. 1908—5. II. 1910) proteklo je u vladanju Hrvatskom bez sudjelovanja sabora. Iako je Pavao Rauch bio potpuno poražen na izborima, koje je proveo u februaru 1908, tako da u njegovoj stranci nije bio izabran ni jedan kandidat, a Koalicija je dobila apsolutnu većinu (56 mandata), on je ostao na banskoj vlasti do februara 1910 ne sazivajući sabor. Stanje, u kome se Hrvatska nalazila, moglo bi se karakterizirati riječima iz jednog proglašaja Socijaldemokratske stranke Hrvatske, objavljenog 18. III. 1908: »Sad imamo apso-

⁹ Milan Marjanović: Savremena Hrvatska, Beograd 1913, str. 330—331.

¹⁰ Frano Supilo: Politika u Hrvatskoj, Rijeka 1911, str. 107.

¹¹ Vit. Korać: Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, I, Zagreb 1929, str. 198.

¹² Rezolucija o političkoj situaciji, donijeta na zboru Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije 26. XII. 1906 (Istoriski arhiv KPJ, tom IV, str. 117).

lutizam bez formalne obustave ustava, a na stolici saboru odgovornog bana — kraljevskog komesara bez dekreta, koji se postavio nad sabor«. ¹³

Za nasilne vladavine Rauchove politički je život bio sputan, štampa gušena, a pristaše Koalicije i Socijaldemokratske stranke progonjeni. Pokrenuti su veliki procesi (veleizdajnički proces protiv Srba krajem 1908, pa t. zv. Friedjungov proces 1909), kojima se htjelo razbiti saradnju Hrvata i Srba, a Koaliciju prikazati, da se nalazi u službi Srbije, i opravdati činjenicu, što najjačoj stranci nije predana vlast. Aneksija Bosne i Hercegovine 1908 ukazala je na pravac imperijalističkih akcija Austrije. Ove pojave izazvale su živo zanimanje u evropskoj javnosti za događaje u Hrvatskoj i na Balkanu. U ovom razdoblju neustavnog stanja i sve većih ratnih priprema došlo je do pogoršanja ekonomske situacije: uslijedila je velika ekonomska kriza, koja je svojim teškim posljedicama (porast skupoće, nezaposlenosti i t. d.) ugrozila još više materijalni položaj narodnih masa, pa je sve to pridonijelo jačanju njihova nezadovoljstva. ¹⁴

Međutim, Koalicija, koja je ušla u naš javni život ističući, da će se boriti za demokratizaciju Hrvatske, davala je utisak, da su je iznimne mjere zastrašile. Ona se u doba banovanja Pavla Raucha nije gotovo ni usudila da odlučnije istupi. Glavni odbor Socijaldemokratske stranke s pravom je naglasio u jednoj izjavi (29. X. 1909), da se Koalicija »nije dala maknuti iz svoje pasivnosti« i da »njena taktika prijeti da postane sudbonosna po naš narod«. ¹⁵ Ništa nije bio blaži u ocjeni njezina držanja Frano Supilo. Polemičan, ali konkretan, on je naveo niz momenata, kojima je obrazložio svoje izlaganje, pa je, između ostaloga, kazao: »Navijestili smo narodu nepromirljivu borbu, a... skoro (se) nismo ni čuli, kamoli borili, kamoli vodili nepomirljivu borbu«. ¹⁶ Dok je Frankova stranka organizirala, uz podršku vlasti, specijalne legije, kojima je terorizirala javni život i pomagala Rauchove pothvate, brojčano najjača politička grupa bojala se akcija i povlačila se.

Oportunističko držanje Koalicije naročito je došlo do izražaja u razdoblju banovanja dra. Nikole Tomašića (5. II. 1910). Paktom za saradnju, koji je sklopila s Tomašićem uoči njegovog imenovanja za bana, pristala je na velike ustupke. Između ostaloga, obavezala se, da će »u šest kotareva, gdje se imaju provesti naknadni izbori«, pomagati Tomašićeve pristaše. Svojim udjelom omogućila je starim mađaronima, omrznutim u narodu, da se vrate u sabor. Mađaroni su se nalazili na najvažnijim upravnim položajima (Chavrak kao podban, odjeljni predstojnici Amruš, Aranitzky i dr.), tako da se Koalicija, kako je jednom rečeno, zadovoljavala da bude pri vlasti. Izbornom reformom, istina, koja je donijeta 1910, prošireno je izborno pravo od 45.000 na 185.000 glasača, ali nije ostvareno obećano opće pravo.

¹³ Iz Proglasa Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, Slobodna riječ 1908, br. 24 od 18. III. (Preštampano u Istoriskom arhivu KPJ, tom IV, str. 117).

¹⁴ Na VI. zboru Socijaldemokratske stranke, održanom 14. i 15. VIII. 1910 u Zagrebu, mnogo je pažnje posvećeno gospodarskoj krizi. U izvještaju je iznijeto, da se ekonomsko stanje radnih ljudi još više pogoršalo, budući da su »mnoga poduzeća, osobito u drvnjoj industriji, prestala raditi« (Istor. arhiv KPJ, tom IV, str. 135). — Slično u Proglasu Socijaldemokratske stranke Hrv. i Slav. od 17. XII. 1910 (Istor. arhiv KPJ, tom IV, str. 148).

¹⁵ Istor. arhiv KPJ, tom IV, str. 136.

¹⁶ Supilo: Politika u Hrvatskoj, str. 147.

Franjo Supilo, koji je bio istupio iz Koalicije, naglasio je u ocjeni ovog sporazuma, da »pakt s jedne strane znači kapitulaciju nezavisne narodne politike u Hrvatskoj pred dualističkim nagodbenjačkim režimom i njegovim najizrazitijim nosiocima, (a) s druge strane istodobno znači on slabost, kratkovidnost i druga slična svojstva hrvatskih političara u Koaliciji...«¹⁷

Nezadovoljstvo popustljivim držanjem Koalicije ispoljilo se naročito u redovima radništva i znatnog dijela omladine. Pogotovu što su se u vrijeme primjene pakta suočavali s teškim oblicima nacionalnog i socijalnog porobljanja: zbog sve veće nezaposlenosti i skupoće procenat iseljavanja je rastao, slavonska su zemljišta naseljavali Mađari i Nijemci, a mađarizacija, naročito u školstvu, širila se još bržim tempom.¹⁸

U takvim nepovoljnim političkim i ekonomskim prilikama malobrojno radništvo je igralo značajnu ulogu svojim borbenim držanjem, ma da je i vodstvo Socijaldemokratske stranke bilo djelomice sklono da brani pomirljivu taktiku. Na VI. kongresu, održanom u augustu 1910, Vitimir Korać je to označio ovim riječima: »Mi imamo da otimamo mrvice, koncesije. . . S jedne strane pobijati reakciju, a s druge bilo direktno bilo indirektno podupiranje i jačanje onih elemenata, koji — koliko-toliko — nastoje da unaprijede i modernizuju naše odnose...«¹⁹

Ban Tomašić, odlučni pobornik mađaronske, unionističke politike, htio je da Koaliciju potpuno podvrgne pod svoju vlast. Među njima je, najzad, došlo do sukoba, a na izborima, koji su održani u decembru 1911, nije imao uspjeha. Tada je podnio ostavku, a za bana je postavljen Slavko Cuvaj.

Mjere, koje su vlasti tada naumile poduzeti, imale su još više sputati političku djelatnost u Hrvatskoj.

*

Promjene u političkom životu Hrvatske, koje su nastale pojavom Koalicije, pridonijele su oživljavanju i aktiviziranju većeg dijela omladine. Naročito je ojačala napredna omladina, srednjoškolska i studentska. Ona se u novim prilikama prihvatila organiziranja svojih redova, pa je 1907 pokrenula časopis *Hrvatski đak* (1907—11.). U njegovu uvodniku urednik Jurislav Janušić je, između ostaloga, pisao:

»Lahor slobode, koji je nakon povoljnih rezultata na biralištima u svibnju počeo da provejava i našom otadžbinom i koji potiče svakoga člana našega naroda, da se njime posluži u svoju i narodnu korist, potiče i hrvatskog đaka, da i on svoje pitanje formulira.«²⁰

Napredna omladina je na prvo mjesto postavila kulturno-prosvjetni rad (stručna naobrazba đastva, održavanje predavanja i sastanaka s diskusijama, otvaranje u narodu čitaonica, vođenje analfabetskih tečajeva i t. d.), ali je isticala i potrebu, da svaki njezin član »prati sve pojave hrvatskog narodnog

¹⁷ *Ib.*, str. 211.

¹⁸ Iseljavanje je raslo iz godine u godinu, a u razdoblju 1906—13 broj iseljenih prešao je 45.000 lica (Korać: *Pov. radničkog pokreta I*, str. 83).

¹⁹ *Isti*, str. 221—222.

²⁰ J. Janušić, *Hrvat. đak* (Zagreb) 1907, I, br. 1, str. 1 (uvodnik). J. Janušić je uređivao ovaj časopis do svoje rane smrti (1908).

života«, pa i političkog, i da aktivno pomaže nastojanja, koja su u skladu s njezinim osnovnim težnjama. Napredna omladina je tvrdila, da je kolektivno autonomna »prema svakoj stranci«, ali se u svakodnevnoj praksi opredijelila uglavnom za naprednjačku stranku, koja je pripadala Hrvatsko-srpskoj koaliciji. U svoj program je unijela misli o narodnom jedinstvu Hrvata i Srba, o demokratizaciji zemlje i o borbi protiv klerikalizma. Antiklerikalno opredijeljena, a polazeći od svjetovnog nazora na svijet, već je u prvom broju časopisa iznijela »načelo rastave crkve i države« i zahtjev za »odjeljenjem bogoslovske fakulteta od sveučilišta, t. j. za njegovo ukinuće kao državne institucije«, te je pisala, da »poriče teologiji značaj znanosti«.

To je bio osnovni smjer u pisanju »Hrvatskog đaka«, a došao je najviše do izražaja u člancima Ive Sporčića, Vladimira Čaldarevića, Ivana Novaka, Vilka Gabarića i Stjepana Parmačevića. No, u časopisu su se javljali raznim priložima i mnogi drugi (Janko Polić Kamov, Ante Hikec, Mijo Radošević, Andrija Štampar, a 1911 Vladimir Čerina, Matej Koščina, Dimitrije Mitrinović, pa i Tin Ujević, koji se dotada nalazio u krugu pravaša).

Napredna omladina je preuzela osnovne misli od naprednjačkog pokreta s kraja XIX. st., pa se na nj obično i pozivala.

Glavnu riječ je vodila t. zv. akademska omladina, i prema njoj se uglavnom orijentiralo srednjoškolsko đaštvo. A ta omladina, napredna, u ovom je razdoblju brojno sve više rasla, pa je prevladavala na sveučilištu i srednjim školama, tako da je godinama pobjeđivala na izborima za »Hrvatsko akademsko potporno društvo«.

S ovom grupom saradivali su i socijalisti, ali oni nisu imali mnogo pristaša u redovima đastva. Na njihovo zajedničko istupanje utjecala je bliskost pogleda u nekim pitanjima, kao što su odnosi Hrvata i Srba, antiklerikalizam, borba protiv crkvenih nazora u kulturnim pitanjima, usvajanje evolutivnog gledišta u prirodnim naukama i sl.²¹

Međutim, napredna se omladina u izvjesnim momentima prve faze čak i otvoreno suprotstavljala socijalistima. Jedan od njezinih aktivnijih članova pisao je, na pr., u glasilu pokreta:

»Vidimo da ono diferenciranje, započeto istupom napredne omladine, nije još dovršeno. Dosadanji pozitivan njegov rezultat leži u ovom: s jedne strane izazvala je napredna omladina istup klerikalaca, koji su se danas već organizirali, a s druge strane donijela je u đaštvo demokratske i napredne ideje, ali bez revolucionarno-socijalističke akcentuacije, tako da je socijalizmu otela terrain, koji se je baš radi naprednjaštva malo mogao dosada raširiti među đaštvom.«²²

Pa i nekoliko godina kasnije moglo se u časopisu naići na slična stanovišta, kao na pr.: »Naprednoj omladini predstoji i politički zadatak: stvarati preduvjete za daljnje modernizovanje naše narodne politike... To je posao,

²¹ Na prvom zboru Hrvatske napredne omladine, održanom u augustu 1909 na Trsatu, rečeno je o odnosu sa socijalistima: »U kulturnim pitanjima blizu nam je još jedino socijaldemokratska stranka« (Hrvat. đak, 1909, III, br. 9—10, str. 4, prilog). A o sudjelovanju socijalista u redovima napredne omladine pisao je Ivo Sporčić u članku »Organizacija hrvatske napredne omladine« (Zora, 1910, str. 94): »Iako imade pojedinaca, koji nagnju socijalizmu, do danas nije bilo moguće da se izluče iz redova napredne omladine; uzrok je tome uglavnom potreba zajedničkog istupanja protiv sve nasrtljivijih klerikalaca«.

²² Vladimir Čaldarević: Grupe hrvatskog đastva na univerzi i njihovi međusobni odnošaji, Hrvat. đak, 1907, str. 147—148.

na kome omladinci mogu s onima, koji (uz sadanje vođe) ne prijanjaju, na pr. sa socijalnim demokratima, samo „razdvojeno idući zajednički napadati“. Više bilo bi nemoguće, jer za to ne ima još ni najprimitivnijih preduvjeta.«²³

Neosporno je ipak, da je izvjestan dio napredne omladine pokazivao postepeno sve više simpatija za stanovište i držanje socijaldemokrata u javnom životu, a kada je politika Koalicije sve dublje padala u oportunistam, najborbeniji omladinci-naprednjaci, ogorčeni na politička zbivanja u zemlji, ispoljili su u svojoj orijentaciji mnogo bliskosti sa socijaldemokratima i sve više isticali sklonost njihovim koncepcijama.

Pravaška omladina bila je malobrojnija, a sačinjavale su je dvije grupe. Jedna se opredijelila za politiku stranke, koja je prihvatila Riječku rezoluciju, a druga se okupljala oko dra. Josipa Franka i dra. Mile Starčevića. Oni, koji su pripadali ovom krugu, imali su glasilo *Mlada Hrvatska* (1908—14). Među njima su postojale znatne razlike,²⁴ pa su ih one i dovele do odvajanja u razdoblju Rauchova vladanja i Čuvajeva komesarijata. Nasuprot t. zv. milinovcima, koji su domalo napustili protivsrpsko stanovište, frankovci su bili austrofilski orijentirani; nalazili se pod utjecajem klerikalaca, koji su postajali sve agresivniji i nastojali djelovati na mladež preko društva »Domagoj« i lista »Luč«.

Ma da je pokret napredne omladine, koji se jače afirmirao s pojavom časopisa »Hrvatski đak«, branio principe »etapne politike«, i ma da se izjasnio protiv metoda revolucionarne borbe — a to je i razumljivo, jer se razvijao u okrilju građanskih koalicionaških stranaka (naprednjačke uglavnom) — u početnoj fazi istupao je dosta odlučno i dao dokaza o spremnosti na žrtve. Svoju snagu i organiziranost napredna omladina je narčito pokazala 1908. kada su se sveučilištarci suprotstavili odlukama vlasti o udaljavanju politički nepoćudnih profesora i stvorili jednodušan zaključak o emigraciji na univerzitet izvan zemlje (uglavnom Prag).

Međutim, labavo i u nekim momentima gotovo pasivno držanje građanskih političara utjecalo je vrlo negativno na tu omladinu, pa je ona postepeno sve više stala zanemarivati javni rad, povlačila se od općih poslova, ispoljila izvjesne znakove apatičnosti. Kakvo je stanje vladalo u njezinim redovima oko 1910-11, najbolje osvjetljuju članci, koje su sami omladinci u tom periodu, u osvrtima na odnose među đacima, objavili, pa je dovoljno navesti samo neka mjesta iz »Hrvatskog đaka« (godište 1911):

»Zagrebački akademičari, članovi hrvatske napredne omladine, poduzeli su sve, da raspršene redove i organizacije napredne omladine opet ujedine za složan i uspješan rad. No među drugovima zavladao je upravo nepojmljiva apatija« (br. 2).²⁵

»Napredna je omladina u ovo nekoliko posljednjih godina, u narodno-političkom obziru, mnogo nazadovala. One nekadanje jedinstvenosti i jasnoće pogleda je nestalo, junački opozicioni duh je nedavnim »paktaškim« trzavicama zapretan... Lijena pasivnost razmjerno je gotovo veća od proverbijalne neaktivnosti Hrvatsko-srpske koalicije« (br. 4).²⁶

»Čitavim našim naprednim pokretom zavladao je posvemašnja apatija. Nekoliko mjeseci iza sušačkog zbora (koji je održan u augustu 1909; V. Z.) moglo se opet

²³ Ivo Sporčić: Pred izbore u Hrvatskoj, Hrvat. đak, 1911, V, br. 4, str. 54.

²⁴ Krešimir Kovačić: Tin Ujević i Jukićev atentat, Mogućnosti (Split), 1956, III, br. 11, str. 863. — Josip Horvat, o. c. I, 384.

²⁵ Organizacija Hrvatske napredne omladine, Hrvat. đak, 1911, g. V., br. 2, str. 25.

²⁶ Ivo Sporčić: Pred izbore u Hrvatskoj, Hrvat. đak 1911, br. 4, str. 52—54.

konstatovati, da je Hrvatska napredna omladina ostala tamo, gdje je bila iza emigracije. Da ne govorimo o našim organizacijama, najbolji je dokaz naše glasilo, jer je »Hrvatski đak« spao na saradnju tek trojice, četvorice« (br. 5—6).²⁷

»Javne banovinske prilike, koje znače vrludanje i bezglavost, našle su svoj odraz i u našoj omladini. Opći nerad u javnosti pokriva se s neradom u našem đastvu« (br. 4).²⁸

Ovako je gledao na prilike časopis, koji u svom pisanju nije imao radikalno i borbeno stanovište.

Redovi napredne omladine, naročito poslije pakta s Tomašićem, bili su razdvojeni i oslabljeni; jedni su se omladinci opredijelili za Koaliciju, a drugi su naginjali Supilu, pa je napredno đastvo, koje je godinama redovito pobjeđivalo na izborima za potporno društvo, doživjelo neuspjeh i bilo poraženo od pravaša i klerikalaca.²⁹

Međutim, takva situacija, koja je uvjetovala jenjavanje poleta, slabljenje i nazadovanje pokreta, pridonijela je također radikaliziranju dijela omladine. Godine 1911 javila se u Hrvatskoj veća skupina »mladih i najmlađih hrvatskih i srpskih omladinaca«, ogorčena teškim prilikama u zemlji, nezadovoljna stanjem među naprednim đastvom, zainteresirana za odlučnije iznošenje i šire gledanje na nacionalno pitanje. Ona je došla do većeg izražaja na zboru, koji je održan u Splitu sredinom 1911. Na tom skupu izbile su jače suprotnosti među članovima napredne omladine, a na zboru održanom krajem 1911, također u Splitu, jedna grupa omladinaca potpuno se odijelila i nazvala Hrvatsko-srpska radikalno-napredna omladina. U zaključcima, koje je tada donijela, naglasila je, da se ona zalaže za »nacionalizam... aktivan, direktan, ofenzivan, revolucionaran«, ali je istakla, da na »nacionalni problem gleda sa socijalnog stanovišta i s tog gledišta nastojat će da ga riješi: osvješćivanjem širokih narodnih masa radikalnim i revolucionarnim antiklerikalizmom — znajući da je kler, crkva i kapitalistička fabrika najpogubnija strana našega društva, koja kapitalom, silom i moću drži narod u neznanju, bijedi i nekulturi...«³⁰

Radikalno-napredna omladina unosila je nov sadržaj i metod rada u omladinski pokret. Svoju društveno-političku fizionomiju ispoljila je najizrazitije u časopisu *Val*, koji je pokrenula u Zagrebu u oktobru 1911, a uređivao ga je Vladimir Čerina.

Ova skupina polazila je u nacionalnom pitanju od stanovišta, koje je prevladavalo u političkom životu Hrvatske poslije Riječke rezolucije, a to je spoznaja o potrebi tijesne saradnje između Hrvata i Srba. Zalažući se odlučno

²⁷ Vilko Gabarić: Iza pet godina, Hrvat. đak, 1911, br. 5—6, str. 65—68.

²⁸ Iz đačkog života, Hrvat. đak, 1911, br. 4, str. 57.

²⁹ Omladina na raskršću (uvodnik), Slobodna riječ (Zagreb), 1912, br. 4, 5. I. (a i mnogi drugi osvrti iz tog razdoblja). U spomenutom uvodniku je, između ostaloga, rečeno: »Za bolje razumijevanje valja napomenuti, da je zagrebačka napredna omladina sasvim omrtvila... Prigodom »pakta« došlo je do spora među naprednom omladinom; jedni ostadoše uz Koaliciju, a drugi se prikloniše Supilu. Od onda je koalicionaška napredna omladina gotovo sasma doigrala, te je i nedavno potučena po pravaškim i klerikalnim đacima kod izbora za potporno društvo na sveučilištu, a preostala napredna omladina đala se na samostalan rad...« — Bartulović je, u brošuri »Od revolucionarne omladine do Orjune«, pisao, da je »naprednjački omladinski pokret... bio nekako na vrhuncu svoje snage« oko 1910 (str. 14), ali to ne stoji, jer je tada upravo proživljavao krizu, barem u Hrvatskoj.

³⁰ Omladina na raskršću (uvodnik), Slobodna riječ (Zagreb), 1912, br. 4, 5. I

za ideju sloge, ona je sve više isticala stanovište jedinstva ovih naroda, pa je takvim prilaganjem obilježila izvjesnu promjenu, koja je postepeno izbijala u našim krajevima, a naročito u krugu novog naraštaja. Međutim, prihvaćajući bez kolebanja jugoslavensku koncepciju, radikalno-napredna omladina je svoj nacionalni program prožela socijalnim sadržajem, a, usto, tražila je više smionosti, borbenosti i odlučnosti u političkoj praksi negoli je to ispoljila Koalicija, s kojom je dotada bila tješnje povezana.

»Val«, glasilo radikalno-napredne omladine, mnogo se bavio razmatranjem političkih prilika, pa je u nizu napisa izrazio nezadovoljstvo sadržajem i metodom borbe političkih stranaka. U članku: »Mi i politika«, koji je bio zaplijenjen, oštro je ustao protiv svih pravaških grupa, ali je također podrgrao kritici i držanje Koalicije, pa je o njoj, između ostaloga, kazao:

»Kakva je Hrvatsko-srpska koalicija u Banovini? ... Koalicija ne radi, nema volje, nema snage, ni umne ni moralne. Nesposobna je, kukavička, polovičasta, konzervativna. Trijezna je, oprezna, praktična, jer je zaljubljena u vlast i vladu. Dvolična je i neiskrena prema narodu. Život joj je fraza. Za život Hrvatske kriči, ali od borbe i pokreta, kao što je bio pokret 1903., zazire. Optužba, što ju je g. Supilo podignuo proti Koaliciji, ide u skrajnost. Ima u njoj žestine, brutalnosti, ličnih momenata, ali je ispravna. Istinita je!«³¹

»Val« je gotovo jedino sa simpatijama govorio o socijalistima i nekoliko puta je iznio, da im je ideološki blizak u mnogim pitanjima. Uredništvo je isticalo, poslije izlaska časopisa, da je prirodno i razumljivo, što je »Slobodna riječ«, glasilo socijaldemokrata, njihov istup u javnosti s »Valom« dobro dočekala i »najsrdalnije (ih) pozdravila kao srodnu braću«.³²

U mnogim člancima »Val« je naročito isticao socijalni momenat. Govoreći, na pr., o S. S. Kranjčeviću, povodom trogodišnjice smrti, Vladimir Čerina je u kraćem osvrtu kazao, da Kranjčević »svojom buntovnom, revolucionarnom notom najvećma odgovara (njihovu) nezadovoljstvu i ogorčenju. U njegovim teškim, trzavim, grčevitim, nervoznim pjesmama — pisao je Čerina — ima najviše hrvatske duše i hrvatske krvi, tople i burne. Kao skrajnji opozicionalac i revolucionar, on je jedini naš omladinski pjesnik, jedini naš uzor, jedini naš vjernik, u kom su izražene sve naše čežnje i svi naši ideali.«³³

A u opširnijem članku, koji je u istom časopisu domalo objavio, Čerina je još jače podcrtao socijalno stanovište. Polazeći od razlaganja jednog francuskog kritičara, on je ovako nastavio:

»Da. danas postoji proleterska i kapitalistička, eksploatisana i eksploatatorska Francuska. Ali danas ne postoje samo dvije Francuske, nego dvije Rusije, dvije Italije, dvije Kine, dvije Srbije, pa i dvije Hrvatske. Iz redova jedne, iz one eksploatisane i proleterske Hrvatske nikao je S. S. Kranjčević ... On je dobro uočio, od kojih mana i od kojih zlih poroka pati naša domovina: od klerikalizma, od militarizma i od kapitalističke fabrike. Ovo je jezgro njegove lirike. U »Iseljeniku« je (dao)

³¹ Matej Koščina: Mi i politika, Val (Zagreb), 1911, br. 4, str. 38.

³² Štampa o Valu, Val (Zagreb), 1911, br. 3, str. 35. U članku se, između ostaloga, kaže: »Slobodna riječ nas je najsrdalnije pozdravila kao svoju srodnu braću, a to je i pojmljivo, jer u koječemu se naše ideje lijepo slažu: jedinstvo Srba i Hrvata, revolucioniranje duhova i radikalni antiklerikalizam«. Vrijedno je ovdje navesti također odlomak iz članka, što ga je Vl. Čerina objavio pod naslovom »A. Cesarec, najdraža uspomena« u Riječkom novom listu (9. X. 1912, br. 241), a glasi: »Nacionalisti smo bili utoliko, ukoliko su naše ideje imale da budu aplicirane na naše zemlje, inače smo obojica simpatizirali sa socijalizmom ...«

³³ S. S. Kranjčević, Val (Zagreb), 1911, br. 2, str. 19.

fotografiju ekonomskog propadanja naše nacije. On vidi pred sobom samo crno. Mjesto snažnog otpora, on vidi pred sobom tek svinute podlace... Birokraciju pokornu prema gore, osornu prema dole; narod što se guši u tmici, inteligenciju što crkava od nerada, proletarijat što izdiše od gladi, popa s kesom i krstom, hram božji i jazbinu bandita — vidi najružasnije i najnevjerovatnije životne kontraste i on proklamuje zemlju-domovinu, socijalističku državu...³⁴

Povodom vijesti, da je M. Gorki obolio na otoku Capri, »Val« je o tome pisao, pa je obećao, da će u narednom broju donijeti jednu njegovu neprevedenu novelu, a u bilješci je kazao: »Svojim revolucionarnim idejama, što ih je iznio u svojim novelama, romanima, dramama, političkim, filozofskim i sociološkim djelima, on stoji našim težnjama najbliže od svih ostalih savremenih svjetskih književnika...«³⁵

Obrazlažući pak jugoslavenski nacionalni program, omladinci su iznijeli, da im je »cilj stvoriti mladu, modernu, slobodoumnu, revolucionarnu Jugoslaviju u našim hrvatskim i srpskim stranama.«

Pišući o literaturi, »Val« je donio potpuno negativan prikaz rasprave Bogdana Popovića »O književnosti« i nazvao ju je čak otrovom, pa je isticao, da književnost ne može zamisliti bez tendencije. Pohvalno je govorio o stihovima Mihovila Danka, koji se tada često javljao u socijalističkoj štampi. Časopis se pozivao na Kropotkina, Bakunjina i druge pisce socijalističke i anarhističke orijentacije. Svojim pisanjem izražavao je, odlučno i borbeno, promjene u shvaćanjima, koje su se javljale u krilu omladinskog pokreta, pa je, zbog smionih stavova, što ih je iznosio, poslije četvrtog broja bio zabranjen, a na sudskom procesu protiv Luke Jukića često citiran.

»Val« je naišao na veliko zanimanje u javnosti, a i na oštre kritike u jednom dijelu štampe. Malo poslije izlaska prvog broja bila je prodana sva naklada od 2000 primjeraka. Imao je za saradnike pretežno mlade ljude (Matej Koščina, Oskar Tartalja i dr.), a bilo je među njima i nekoliko srednjoškolaca (na pr., August Cesarec, Stevan Galogaža). No, glavno mu je obilježje davao svojim pisanjem Vladimir Čerina. Od poznatijih javnih radnika javio se Davorin Trstenjak, koji je pozdravio pothvat mladog naraštaja.

Na početku 1912, malo poslije zabrane u Zagrebu, nastavljeno je s izdavanjem »Vala« u Pragu, ali je odjek njegova pisanja bio znatno manji. Redakcija je bila nova, bez Vl. Čerine. Nailazeći na mnoge smetnje i teškoće, redakcija je ipak uspjela objaviti nekoliko brojeva.

Nesumnjivo, u tom pokretu radikalno-napredne omladine, okupljene oko »Vala«, bilo je podosta neodređenosti, maglovitosti, kontradikcija u društvenom pogledu, ali, što je najvažnije, bilo je u njemu i »zametaka novih ideologija«, kako je to istakla socijaldemokratska »Slobodna riječ« u jednom članku iz tih dana. List je s pravom kazao, da ta pojava predstavlja »nedvojbeni napredak prema dosada«,³⁶ samo što ona nije bila uzela većeg maha među omladinom.

Međutim, nove tendencije stale su izbijati i na drugim stranama. Misao o potrebi solidarnosti Hrvata i Srba, koja je sve više prodirala u redove mladog naraštaja poslije Riječke rezolucije, došla je do izražaja i u edici-

³⁴ Vl. Čerina: S. S. Kranjčević, Val, 1911, br. 3, str. 30—31.

³⁵ M. Gorki, Val, 1911, br. 3, str. 33.

³⁶ Omladina na raskršću (uvodnik), Slobodna riječ (Zagreb), 1912, 5. I., br. 4.

jama srpske napredne omladine. Njezino glasilo, časopis *Zora*, koji je izlazio u Beču-Pragu 1910-12, već u prvom godištu donosi je članke, u kojima se zalagao za ideju sloge, a i narodnog jedinstva, pa je, videći u Koaliciji nosioca te politike, branio njezino držanje.³⁷ Svoje čitaoce obavještavao je redovito o kretanju hrvatske napredne omladine, a među saradnicima imao je omladince iz kruga hrvatskih naprednjaka (Ivo Sporčić, M. Koščina i dr.). Započevši kao list srpske napredne omladine, a pod uredništvom Jove Miodragovića, on je domalo bio prihvaćen, kao i »Hrvatski đak«, za glasilo cjelokupne napredne omladine, pa je bio štampan, uz ćirilicu, i latinicom.

No, u toku izlaženja »Zora« je podosta evoluirala. Ona se sve više orijentirala od ideje sloge i narodnog jedinstva prema jugoslavenstvu i jugoslavenkom nacionalizmu, pa je stala naročito isticati nacionalni program, a o politici Koalicije govoriti sa zaziranjem. Godine 1912 pojavila se kao »glasnik srpske i hrvatske nacionalno-radikalne omladine«, a u uvodnoj je riječi, kojom se predstavila čitaocima, između ostaloga, pisala:

»Nacionalizam, to hoćemo mi... Mi hoćemo da pod nacionalnu zastavu okupljamo naše rasute sile... I danas, kad kod slabih iščezava vjera u našu nacionalnu budućnost, i njihovo propovijedanje nacionalne resignacije i lične ugodnosti odjekuje kao pogrebno zvono naše nacionalne misli, u takvom momentu postaje rad na oživljavanju njezine, napajanje njom i samo njom... ne samo potreba za orijentacijom nego i pitanje života i časti. To nam daje razlog, da na svoj štit ispišemo: nacionalno-radikalna omladina«.

»Zora« se sada, u godištu 1912, naročito bavila nacionalnim pitanjem, ustajala protiv oportunističke politike, pokazala izvjesnu evoluciju od naprednjačkog sitnog rada prema radikalnijim formama političko-društvene akcije. Istupala je ne samo protiv sistema, koji je vladao u Austro-Ugarskoj, već je stala sve jače izražavati nepomirljiv odnos prema austro-ugarskoj državnoj tvorevini. U broju 4—5 objavila je na uvodnom mjestu ovu karakterističnu »Zakletvu« talijanskog revolucionarca Giuseppa Mazzinija, kojom je ustvari izrazila svoju nacionalnu koncepciju i svoj antiaustrijski stav:

»Ja, talijanski građanin, zaklinjem se pred Bogom, ocem slobode, pred ljudima, koji su rođeni da je uživaju, preda mnom, pred svojom savješću, ogledalom prirodnih zakona; zaklinjem se ljubavlju, koja me za moju nesrećnu otadžbinu veže, suzama, koje su prolele majke za svojim poginulim i pohapšenim sinovima, bolovima moje talijanske braće, krvlju mučenika za otadžbinu, individualnim i socijalnim pravima, koja čine čovjeka čovjekom, bolom svoje duše, kad vidim samoga sebe neaktivna i za djelo nesposobna, stoljetnim ugnjetavanjem, koje mi je otadžbinu slomilo, sjećanjem na očeve i lancima, koji me stežu — da ću sebe svega i zauvijek sa svom svojom duševnom i tjelesnom snagom predati domovini i njezinu preporodu...«

»Zora« je donosila priloge, koji su bili na višem nivou od onih štampanih u »Hrvatskom đaku«, pa i u »Valu«; nije se ograničila na radove srpskih i hrvatskih omladinaca, već je pozivala na saradnju istaknute javne radnike

³⁷ Jovo Miodragović, urednik časopisa »Zora«, pisao je u rubrici »Politički pregleđ« (1910, str. 87—90): »Pretpostavimo, da je Koalicija ostala kod svoje pasivne opozicije (aktivna nije bila, jer nije mogla biti). Na izborima bi bila uništena — o tom ne sumnja niko ko poznaje prilike u Hrvatskoj... Došla bi u sabor frankovačka većina, koja bi, popuštajući Ugarskoj — to su otvoreno priznali njihove vođe Kršnjavi i dr. Horvat — gledala svoju zadaću u istrebljivanju Srba i srpskog imena... treba imati na umu to, da bi jedna antisrpska vlada i antisrpska saborska većina zadala za dugi niz godina teški, možda neizlječivi udar ideji jedinstva Srba i Hrvata...«

(J. Skerlić, J. Cvijić, F. Supilo, M. Marjanović i dr.). Njezin urednik je bio Rudolf Đunio. Pisala je o jugoslavenstvu i slavenstvu, o omladini i politici. o idealima nove omladine (na pr., 1912, br. 2). Bavila se također radom nekih stranih slobodoumnih i anarhističkih pisaca, pa je objavljivala odlomke iz njihovih djela (Mazzini, Kropotkin i dr.). Razvijala je misao nacionalne slobode i nacionalnog oslobođenja, ali je dala izražaja i tendencijama socijalnim. samo što ih je ipak sa znatno manje radikalnosti iznosila od »Vala«. U uvodnoj riječi, kojom se obratila javnosti na početku 1912, naglasila je također socijalno stanovište, pa je, između ostaloga, pisala:

»Svi nasrtaji, koje mi doživljujemo, nijesu samo nasrtaji na srpstvo ili hrvatstvo, nego su i nasrtaji na čovječanstvo, nasrtaji na opći napredak i civilizaciju. I mi u borbi za rješavanje našeg nacionalnog pitanja ne borimo se samo u svoje ime nego i u ime ideje ljudskog progresa... Radi toga je naš nacionalizam demokratičan, kulturni i socijalan...³⁸

Može se primijetiti, da je već krajem 1911 gibanje među omladinom postalo življe, pa je sve više u njezinim redovima raslo nacionalno-revolucionarno raspoloženje. A uporedo s time, sve češće je izbijalo mišljenje, da je i u Hrvatskoj potreban metod borbe drukčiji negoli su ga primjenjivali izabrani politički predstavnici.

Nekoliko momenata bilo je od većeg značenja u novoj orijentaciji ove omladine.

Snažnog odjeka je imao pucanj studenta Bogdana Žerajića na generala Marijana Varešanina, poglavara Bosne, 15. VI. 1910. Taj je događaj izazvao veliku pažnju u redovima mladih ljudi. Govoreći još iste godine o izvršiocu djela, bečka »Zora« je pisala o njemu s velikim poštovanjem, pa se obratila svojim drugovima ističući, da se »omladina mora spremati za žrtve«.³⁹ Vladimir Gaćinović, čak iz Bosne, koji je sastavio i anonimno objavio taj članak, malo kasnije, u posebnoj brošuri (pod pseudonimom Osvetnik i pod naslovom »Smrt jednog heroja«, 1912) izrazio je ono, što je za omladinu, naročito srpsku, značio taj atentator. Autor je naglasio, kako je njegovu sastavu cilj, da ukaže na primjer, koji je vrijedno slijediti, i da »u prvom redu izazove revoluciju u duhovima i mišljenjima mladih Srba«, pa ih tako pripremi »za lomljenje okova i gvožđa i stvaranje zdravije osnove jednoga svetloga nacionalnog života, koji ima da dođe«.⁴⁰ No, Žerajić je bio popularan i na hrvatskoj strani. Jedan od atentatora na Cuvaja, zalažući se za kult Žerajića, isticao je u jednom pismu iz 1912, da je Jukić ustvari »nadopunio Žerajića«.⁴¹

Poticaja novoj orijentaciji dao je mnogo i Frano Supilo oštrom kritikom Koalicije (»Politika u Hrvatskoj«, Rijeka 1911), pa je »Val« u jednom broju pisao, da baza nove politike »može biti jedino ona, koju g. Supilo prikazuje:

³⁸ Naša riječ, Zora (Prag—Beč), 1912, br. 1, str. 1.

³⁹ Vladimir Ivanov: Onima, koji dolaze, Zora (Prag—Beč), 1910, str. 372. — Vidi: Gaćinović, Ogledi i pisma, str. 65.

⁴⁰ Osvetnik (pseud. Vlad. Gaćinovića): Smrt jednog heroja, Beograd, 1912. — Vidi: Bogičević, Mlada Bosna, 1954, str. 278, — ili: Gaćinović, o. c., str. 117—118.

⁴¹ Pismo A. Cesarca Vlad. Čerini, pisano 8. VI. 1912. neposredno poslije atentata. — Vidi: Vice Zaninović »A. Cesarec i Oktobarska revolucija«, Savremenik (Beograd), 1957, br. 11—12, str. 633.

antidualizam i antinagodbenaštvo, slobodoumnost i antiklerikalizam, narodno hrvatsko-srpsko jedinstvo.⁴²

Najzad, sama politika Koalicije predstavljala je faktor, koji je jedne omladince vodio u apatiju, a druge, borbenije, upućivao, da vlastitim snagama traže rješenje, pa i uz osobne žrtve. Razmatrajući zbivanja oko sebe, oni su se lomili između očaja i gnjeva, i najzad sve više naginjali spoznaji, da je u situaciji, koja ih je okruživala, potrebna smiona akcija.

U to vrijeme sve je češće izbijao u redovima omladine negativan odnos prema parlamentarizmu. U tom pravcu pisao je, na pr., Veljko Milićević u »Zori« (1911, br. 4—5, str. 145—151), pa zatim Vladimir Čerina u »Valu« (1911, str. 9), a i neki drugi. Kada pročitamo tekstove Vladimira Čerine iz ovog perioda, uočiti ćemo, da on nije ustajao protiv demokratskih institucija, već je bio samo »proti parlamentarnom sistemu u današnjem obliku«; on je pritom imao pred očima prilike u našim krajevima, u kojima su austro-ugarski upravljači razne zloupotrebe prikrivali parlamentarnom vladavinom, a domaći zastupnici nisu imali dovoljno smionosti da odlučnije istupe.

Omladina je tražila borbu i rezultate te borbe, a kada su oni izostali, ona je počela ovako zaključivati:

»Ali budimo jednom već zavazda načistu — više sada no ikada prije — da za naše ideale ne ćemo nikada ništa izvojevati parlamentarnim natezanjima. U ovakvoj neustavnoj državi (kao što je Austro-Ugarska), gdje se dnevno ustav gazi i od onih, koji su u prvom redu pozvani da ga štite, u ovakvoj državi moraju naše male grupe napustiti parlamentarnu borbu u svim tim saborima, parlamentima, gdje naši zastupnici sjede kao štafaža.

Mi osjećamo lagano umiranje. Guši nas ovaj zadah truleži, smrti. Ovo naglo padanje naših snaga diže u nama buru ogorčenja i bijesa. Na nama je, na omladini, da sada ovo nešto počne. Da rekne svoju, da vikne i budi oda sna sve te široke mase... Pa ma kuda odvelo naše djelovanje, mi svojim instinktom osjećamo, da treba početi.⁴³

Na taj način, omladina je stala isticati nova sredstva borbe, a pojedinci iz njezinih redova domalo će se prihvatiti metode, kakvu je primijenio Bogdan Žerajić.

Događale su se tada, nesumnjivo, značajne promjene. Ukazujući na te pojave, bečka »Zora« je u jednom dopisu iz Zagreba pisala: »Mlado se pokoljenje budi i hoće nešto novo.«⁴⁴

Ovaj naraštaj, koji se u Hrvatskoj javio krajem prvog i na početku drugog decenija XX. st., nije imao kao cjelina »određen socijalni i politički program«, kao ni Mlada Bosna, kako je jednom za nju rečeno.⁴⁵ Orijentacije su se isprepletale, pa je stanovišta nemoguće svesti na jednu liniju.

⁴² M. Koščina: Mi i politika, Val, 1911, br. 4, str. 40.

⁴³ Lj. Leontić: U redove, Zora (Prag—Beč), 1912, br. 4—5, str. 213—215. — Imajući pred očima iznesene činjenice, Augustin Ujević je također u jednom rukopisu, koji potječe iz sredine 1913, govorio s podcjenjivanjem o tadašnjem parlamentarizmu, kakav je bio u Austriji, pa je, između ostaloga, kazao: »Imamo li namjeru da preporodimo domovinu... tada nam ne preostaje drugo nego borba, borba izvan parlamenta bez štampe, tada nam preostaje samo pripremanje sile« (Bogdan Krizman: Zagrebačka policija o mladom Tinu Ujeviću, Mogućnosti, Split, 1958, br. 8, str. 639).

⁴⁴ Zora (Prag—Beč), 1912, br. 2, str. 81.

⁴⁵ V. Masleša, o. c., str. 152.

Mlado pokoljenje polazilo je uglavnom od osnovnih pogleda, što ih je iznio naprednjački pokret. Bilo je opredijeljeno izrazito antiklerikalno, slobodoumno i napredno. Izvjesnim nitima bilo je ideološki povezano i sa Koalicijom, pa se to može reći i za onu grupu, koja je njezinu politiku taktiziranja podvrgla oštroj kritici. No, ova je generacija unijela sada u sadržaj svoje aktivnosti niz novih komponenata. Sve je jače izražavala nacionalno-revolucionarno gledište. Bila je, također, znatnim dijelom zaokupljena socijalnom problematikom, a u nizu napisa, koji su objavljeni u omladinskim listovima, nije htjela da nacionalnu borbu odvoja od socijalne. Istupala je borbenije i radikalnije, pa je svojim djelovanjem pobudila živo zanimanje austro-ugarskih vlasti.

U krugu ove generacije mogu se, već oko 1911—12, uočiti tri struje ili, još bolje, tri tipa omladinaca; u toku daljih godina diferencijacije među njima doći će još jače do izražaja. Svi su oni bili pobornici ideje narodnog jedinstva Hrvata i Srba, ali su postepeno stali sve više isticati misao zajednice jugoslaven-skih naroda. Međutim, jedni, bliski naziranju naprednjaka, ukazivali su na značenje sitnog rada i zalagali se za evoluciono prilaženje socijalno-političkim problemima, tako da su zazirali od revolucionarnih pothvata i u nacionalnom pitanju; drugi su se ograničili pretežno na propagiranje nacionalnih koncepcija, a propovijedajući metode revolucionarne borbe, stali su razvijati misli o pri-bjegavanju individualnoj akciji; treći, također nacionalno-revolucionarno opredijeljeni, ispoljili su u jačoj mjeri socijalno-oslobodilačke težnje.

Ova strujanja i raspoloženja ne mogu se ipak promatrati statički. U jednom momentu su jače izbijale jedne tendencije, a u drugom druge. One su imale svoj korijen u tadašnjim političkim zbivanjima u našim krajevima. Dovoljno je upozoriti, na pr., na evoluciju u djelatnosti Vladimira Čerine, koja se očitovala u razdoblju »Vala« (1911) i »Vihora« (1914).

Prema tome, omladinski pokret mogao bi se grupirati, kako je djelomice već učinjeno u jednoj studiji, u tri etape.⁴⁶ U prvoj etapi, do sredine 1911, prevladavao je tip slobodoumno-naprednjački; u drugoj etapi, u razdoblju do Balkanskih ratova, došao je do jačeg izražaja tip, koji je, zaokupljen nacionalnim pitanjem, ispoljio također nezadovoljstvo društvenim poretkom; u trećoj etapi, u godinama do Prvog svjetskog rata, nacionalistička struja sve je više uzimala maha.

No, unatoč tim razlikama, činjenica je, da socijalno stanovište nije predstavljalo uzgrednu pojavu. Za ilustraciju izrazite socijalne usmjerenosti većeg kruga omladinaca može poslužiti koliko pisana riječ, koja je objavljena u omladinskim listovima ili pak sačuvana u zaostavštini nekih omladinaca, toliko i sama lektira, kojom su se u to vrijeme naročito bavili.

⁴⁶ P. Slijepčević: Mlada Bosna, str. 182—186, 191—192.

Nije ipak moguće u potpunosti prihvatiti ono, što je iznio Pero Slijepčević o razvojnim linijama i shvaćanjima, koja su prevladavala u pojedinim fazama. On je, na pr., istakao, da je liberalnu, naprednjačku struju »Hrvatskog đaka« nastavio mnogo borbenije »Val' Vlad. Čerine«, ma da je, ponovit ću, pokret valaša predstavljao umnogome novu orijentaciju. A zatim je rekao: »Od 1912 počinje međutim (među hrvatskom omladinom) i formalno diferenciranje dweju struja: te više liberalne, prosvetilačke, i one čisto nacionalističke, revolucionarne...« (192). Ustvari, do jačeg diferenciranja došlo je već u toku 1911, a ta razilaženja ne mogu se svesti samo na jaču prevagu nacionalističkih koncepcija kod ove grupe.

Ova omladina naročito se zanimala djelima domaće i strane književnosti, koja su obrađivala važna pitanja iz društvenog života i smiono iznosila potrebe svoga vremena. Cijenila je mnogo rusku literaturu, a naročito književni rad Maksima Gorkoga. Bila je nesumnjivo dobro upoznata i s jednim dijelom književne aktivnosti Leonida Andrejeva.⁴⁷ Njegovi književni radovi izlazili su u omladinskim listovima (na pr., »Hrvatski đak«, 1908), a tadašnja socijalistička štampa češće je donosila Andrejevljeve pripovijetke i sličice iz života ruskih revolucionara.⁴⁸ Sudeći po prijevodima, koji su objavljeni u omladinskim časopisima (na pr., u »Zori«), može se zaključiti, da je omladinu naročito privlačila podzemna, revolucionarna Rusija. S njom se mogla upoznati također preko popularnih portreta i skica Sergija Kravčinskog, poznatog pod imenom Stepnjak, koji su u odlomcima izlazili 1910 u »Slobodnoj riječi«, a 1913 su objavljeni zasebno (»Podzemna Rusija«, Zagreb). August Cesarec, sudionik u tim zbivanjima, pisao je u jednom članku iz 1922, kako su »nacionalnim našim atentatorima... bili uzor protucaristički atentatori«, smionim revolucionarci, o kojima je Stepnjak pisao u spomenutoj knjizi.⁴⁹

Ta su djela kazivala o revolucionarnoj djelatnosti ljudi, koji su se žrtvovali za opću stvar, a vidjeli smo, da je misao o potrebi samoprijegara stala sve više prevladavati u redovima hrvatske i srpske omladine.

Omladinski časopisi pisali su također o Petru Kropotkinu i Mihailu A. Bakunjinu. »Val« je, na pr., jedan svoj uvodnik završio pozivajući se na Kropotkina: »Stvarajmo pojedince za sebe... Kad to postignemo, onda ne ćemo više pisati: hoćemo revoluciju, koja se zove Sloboda i Napredak, već ćemo sami dignuti revoluciju i sa vođom ruskih revolucionara Petrom Kropotkinom uskliknuti: Sloboda se ne moljaka, Slobodu treba sami uzeti.«⁵⁰ Autor toga članka, Oskar Tartalja, preveo je i štampao također Kropotkinovu knjigu »Omladini«,⁵¹ a u »Zori« su 1912 izlazili u nastavcima Kropotkinovi »Zapisi revolucionara«. Mladi August Cesarec ostavio je opširne izvode iz djela Petra Kropotkina »Blagostanje za sve« (Berlin 1906), a radio ih je prema jednom njemačkom izdanju, pa je, između ostaloga, ispisao i ova mjesta: »Smjelost, smjelost! — poimence intelektualna smjelost, koja povlači smjelost volje za sobom... Dolje s povlasticama odgoja i rođenja! Mi smo anarhiste, jer upravo te povlastice mrzimo...«

⁴⁷ Neki rukopisi U. Donadinija i A. Cesarca, koji su napisani u godinama njihova gimnazijskog školovanja, nose vidljive tragove Andrejevljeve lektire.

⁴⁸ Od Andrejeva je, na pr., »Slobodna riječ« objavila pripovijesti: U nepoznatu daljinu (1911, br. 181—190), U podzemlju (1912, br. 43—45) i dr., a u časopisima, novinama i samostalno izlazili su mnogi njegovi radovi.

⁴⁹ Cesarec: Karakter na vješalima, Borba, 1922, br. 5.

⁵⁰ Oskar Tartalja: Naprednjaštvo i »naprednjaštvo«, Val (Zagreb), 1911, br. 3, str. 26.

⁵¹ Petar Kropotkin: Omladini, Split, 1909, izdaje Odbor Socijaldemokratske stranke — Split. U kraćem predgovoru je rečeno, da će čitatelji u Kropotkinovu tekstu »naći iznešena temeljna načela socijalne demokracije«. Ni autor predgovora ni prevodilac nisu potpisani. Međutim, O. Tartalja je naveo u brošuri »Veleizdajnik«, da je u mladosti naginjao anarhizmu, pa je tada preveo i izdao ovu Kropotkinovu knjižicu (str. 14). — Vrijedno je spomenuti, da je Kropotkinov sastav izašao poslije dvije godine i u Beogradu (Kropotkin: Omladini. Prevod s francuskog. Beograd 1911, str. 31 + 1).

Svi ti momenti, kao i mnoge druge izjave, svjedoče o izvjesnom naginjanju anarhizmu.

Imena N. Černišeuskog i A. Hercena bila su također mnogo cijenjena, a socijalistička i anarhistička literatura općenito je zauzimala istaknuto mjesto. Taj je momenat važan za temeljitije upoznavanje ideološke orijentacije borbene napredne omladine, koja se nije, istina, socijalistički opredijelila, barem u većini, već se nalazila u fazi traženja.

Ono, što su Jovan Kršić i Veselin Masleša iznijeli o lektiri »Mlade Bosne«,⁵² najvećim dijelom se odnosi i na mlado pokoljenje u Hrvatskoj. To je umnogome razumljivo. Među njima su postojale bliže veze, a u osnovi njihovih nastojanja nalazila se nacionalno-revolucionarna borba, koja je bila usmjerena protiv austro-ugarske politike u našim krajevima.

Napredna omladina u Hrvatskoj obratila je također veliku pažnju na antiklerikalnu djelatnost, pa je u antiklerikalnom pravcu pisala u »Hrvatskom đaku«, a naročito u »Valu«. Stoga se može pretpostaviti, da je vrlo pažljivo čitala znatnu antiklerikalnu propagandnu literaturu, koja je izlazila početkom XX. st., a objavljivali su je većinom socijalisti⁵³, pa se i nalazila pod utjecajem te lektire.

Bilo je mnogo simpatija za slobodoumne i napredne evropske građanske pisce, a naročito za talijanskog nacionalnog revolucionara Giuseppa Mazzinija. Njegovom se ličnošću u to vrijeme osobito oduševljavao Vladimir Čerina.⁵⁴

Međutim, izbijali su i utjecaji nekih savremenih evropskih pisaca, koji su izražavali drukčija ideološka gledišta, naročito u razdoblju, kada je stao prevladavati nacionalistički pravac: Scipio Sighele, koji je s podcjenjivanjem govorio o ulozi masa u političkom životu, upućivao je na negaciju parlamentarizma, a M. Barrès, koga je i Matoš popularizirao⁵⁵, podsticao je kult i veličanje nacionalne prošlosti.

Od domaćih pisaca omladinu su naročito privlačili oni, koji su bili glasnici borbe protiv nacionalnog i socijalnog ugnjetavanja (Jakšić, Kranjčević i dr.). Mladi Cesarec, na pr., ostavio je za sobom opširnije bilješke o poeziji Đure Jakšića, pa je u njima isticao, da je Jakšić »pjesnik borbe« — i »utoliko je on naš« —, a pjesmu »Bojna pjesma« popratio je ovim komentarom: »Aktivna, antikvietistička pjesma. Ne mir nego borba, kad još borbe treba.«⁵⁶

Mladi naraštaj je imao naročito mnogo simpatija za Janka Polića Kamova, pa je to izrazio i u napisima povodom smrti (na pr., »Hrvatski đak«, 1911, br. 1). Vladimir Čerina, koji je o Kamovu objavio 1913 opširniju studiju u zasebnoj

⁵² Jovan Kršić: Lektira sarajevskih atentatora, Pregled (Sarajevo), 1927, br. 25, str. 6—7, g. 1935, str. 115 (Preštampano u knjizi: Odabrani članci, Sarajevo 1952). — Masleša, o. c., str. 151—153. — Obilan materijal iznio je i Bogičević u knjizi »Mlada Bosna«, str. 275—276.

⁵³ Korać: Povijest rad. pokreta u Hrv. i Slav., Zagreb 1933, III, str. 187—190. — Vl. Dedijer: J. Broz Tito, Zagreb 1953, str. 44.

⁵⁴ Cesarec: Odgovor g. Crnjanskom, Književnik (Zagreb), 1932, str. 167.

⁵⁵ Marjanović: Vlad. Nazor kao nacionalni pjesnik, Zagreb 1924, str. 93. — O utjecaju talijanskih i francuskih nacionalnih pokreta govorio je i N. Bartulović (Od revolucionarne omladine do Orjuna, Split 1925, str. 18).

⁵⁶ Rukopis A. Cesarca sadrži nekoliko strana, a nalazi se u posjedu obitelji Čengić—Cesarec.

knjizi (Rijeka, str. 6—234), u uvodu je naglasio, da je Kamov bio blizak gotovo cijeloj omladini, »bez razlike uvjerenja i mišljenja«, i da je predstavljao »simbol naše mlađe i najmlađe nemirne, nespokojne, buntovne i apšene, proganjane, pa svijetom u potrazi za kulturom i slobodom rasturene Hrvatske...«⁵⁷

Od savremenih jugoslavenskih pisaca, koji su vršili znatan ideološki utjecaj, od većeg su značenja bili Vasa Stajić i Milan Marjanović, a osobito Jovan Skerlić, prema tome, pisci, koji su u svojim radovima isticali društvenu funkciju literature. Oni su pažljivo pratili kretanje u krugu omladine i poticali njezina nastojanja (na pr., J. Skerlić i njegovo pisanje o novim omladinskim listovima, Srpski knjiž. glasnik, 1913, XXX).

Istina, to nisu bili jedini korijeni ideološkog formiranja. Međutim, oni su svakako najznačajniji, a po izvjesnoj raznolikosti karakteristični su za ilustraciju prilika i odnosa među tadašnjom omladinom, za osvjetljenje njezine složene fizionomije, koju je Vladimir Čerina pokušao 1913 prikazati ovim riječima:

»U našem omladinskom životu, onom pravom, onom, koji je glasan, zoran, aktuelan i koji vrijedi kao takav, vlada opća jedna duhovna i duševna rastrzanost i grčevitost, pored ozbiljnog ima u njemu možda i tragikomičnog, pa i lakoumnog i lakomislenog i pozerskog ekscjesionizma, ali u suštini svojoj skoro je sav taj život najviše život nestrpljivih, užurbanih, nezadovoljnih i buntovno raspoloženih. Savremena je naša omladina, jednako omladina mračnih očajnika kao i vedrih zanesenjak, jednako buntovnih pjesnika kao i buntovnih kritičara, jednako misaonih, analitičkih i radnih pojedinaca kao i smušenih vjetrogonja, rastrešenih i nesređenih duhova... u dnu bića svoga veoma impulsivna, nemirna i dinamična... sa dušom nervoze, nereda, uskomešanosti, bune i zapjenjenosti.«⁵⁸

Dajući značajke »najnovije i najmlađe Hrvatske, one, što se počela da budi i buni«, Čerina je imao pred očima situaciju sredinom 1913, kada je pisao studiju o Kamovu. Tada se doista moglo govoriti o zamahu i širini omladinskog pokreta, o njegovoj borbenosti i dinamičnosti. Na početku 1912 prilike u njegovim redovima bile su ipak nešto drukčije: bilo je manje jedinstvenosti i solidarnosti. Međutim, 1912 došlo je do znatnih promjena, koje su se očitovale u međusobnom zbližavanju, u uspostavljanju tješnjih veza među pokrajinama, u oživljavanju aktivnosti i jačanju otpornog raspoloženja. Tim su promjenama mnogo pridonijeli tadašnji događaji u Hrvatskoj, pa zatim i u Srbiji.

U januaru 1912 imenovan je za novog bana Slavko pl. Cuvaj (19. I. 1912). On se dotada nalazio kao upravni činovnik na različitim položajima. Preko petnaest godina proveo je, u vrijeme bana Khuena Héderváryja, kao podžupan virovitičke županije; vjeran mađarskom sistemu, bio je 1897 nagrađen nasljednim plemstvom s naslovom: od Ivanjske. U vrijeme banovanja Pavla Raucha bio je načelnik Zagreba, a 1909 postavljen je za predstojnika zemaljske vlade za unutrašnje poslove.⁵⁹

Na novi položaj stupio je s izjavama, da će »pčvrstiti autoritet vlasti« i uspostaviti sabor »za rad sposoban«. Ustvari, nastojao je politički život podvrći potpuno pod svoju vlast, onemogućiti svaku kritiku i provoditi smjer-

⁵⁷ Čerina: J. Polić Kamov, Rijeka 1913, str. 7.

⁵⁸ *Ib.*, str. 208—209.

⁵⁹ Milan Durman: Hrvatska pod komesarijatom, Književnik (Zagreb), 1938, br. 11—12, str. 543.

nice upravljača iz Budimpešte. Stoga je nekoliko dana poslije preuzimanja uprave raspustio sabor (27. I.), koji se nije ni sastao.

Takvim postupcima izazvao je u hrvatskoj javnosti veliko ogorčenje, pa su već u prvim sedmicama njegova banovanja izbile demonstracije i štrajkovi, koji su u mnogim momentima imali vrlo oštar karakter. Dok su se građanske opozicione stranke više-manje ograničile na to, da osude gaženje ustavnih odredaba, radništvo i omladina, nezadovoljni držanjem većine političkih predstavnika, organizirali su najprije javne skupštine, na kojima su prosvjedovali protiv prilika u Hrvatskoj, a domalo su se, sve češće, prihvaćali drugih oblika reagiranja, demonstrirali na ulicama, istupali borbeno i otporno, pa se smjelo suprotstavljali policiji. U tom oštrom stavu prema vladavini Slavka Cuvaja došlo je do izražaja nezadovoljstvo sa sistemom političke bespravnosti i stanjem neustavnosti, koje je trajalo već godinama.

Demonstracije protiv Cuvaja započele su u Zagrebu već u januaru; u toku februara i marta javljale su se i u pokrajinskim mjestima Hrvatske i Slavonije, a u isto vrijeme izbijale su također na području Bosne i Hercegovine. Najjače su demonstracije bile u Zagrebu. U njima je sudjelovalo radništvo, studentska i srednjoškolska omladina. Jedan dio građanstva gledao je na njihove prosvjede sa simpatijama, ali se ipak ponajviše držao postrani.

Sveučilišna omladina priredila je 31. I. 1912 demonstracije pred Sveučilištem uz veliko učešće studenata. Na zboru, koji su sazvali socijaldemokrati 19. II., bilo je prisutno oko 10.000 ljudi.⁶⁰ Sazvane su još mnoge skupštine, na kojima se oštro govorilo protiv novoga bana. A domalo su uslijedili mnogobrojni đački štrajkovi.

Vlasti su poduzimale razne mjere, da spriječe izražavanje nezadovoljstva. Pokušale su zabraniti održavanje javnih sastanaka, vršile su hapšenja i t. d. Međutim, razjareno raspoloženje nisu mogle skršiti. Borba se stala sve više odvijati po gradskim ulicama. Demonstracije su izbijale tih dana vrlo često i proširile se na pokrajinu, a bile su vođene s toliko oštrine, da su se čak i neki opozicioni politički krugovi nastojali ograditi od izvjesnih postupaka. Socijaldemokratska »Slobodna riječ« konstatirala je tada, da »Hrvatska naliči kotlu«, pod kojim vlastodršci lože i podžaruju »začepivši prije svega sve ventile«.⁶¹

Najčešće u predvečerje gomile naroda u Zagrebu ispunjavale su glavni trg, okupljale se oko zgrade bivšeg »Kola« ili se pak slijevale iz pokrajnih prilaza u Ilicu, demonstrirale u istočnom i zapadnom dijelu grada. Radnici su u tim događajima imali znatnog udjela. Oni su često, kako je pisala »Slobodna riječ« u jednoj reportaži objavljenoj 14. II., stizali izravno iz radionica i tvornica — »još garava, prašna lica, u radničkim odijelima, crnim i zakrpanim«. Ogorčenje protiv vlasti bilo je veliko, pa je sakupljeno mnoštvo

⁶⁰ Durman: Đački štrajk 1912, Književnik (Zagreb), 1939, br. 2, str. 71—75.

⁶¹ U članku »Prosvjed protiv progona Hrvatske« opisala je »Slobodna riječ« (1912, 14. II.) demonstracije radništva, studenata i đastva te je navela, da je u uličnim sukobima u Zagrebu ranjeno 16 stražara. Iz članaka, koje je objavila nekoliko dana kasnije, vidi se, da su sukobi postali još teži, a ogorčenje narodno još veće. U broju od 26. II. (»Ulični nemiri u Zagrebu«) pozvala je »Slobodna riječ« političare, »da povedu doličnu ustavnu borbu za narodna prava. Ulica je prepuštena sama sebi. Ona govori kako znade...«, pa se od izvjesnih događaja ogradila ovim riječima: »Mi ne odobravamo sve ono, što se jučer i prekjučer zbililo, ali razumijemo sve to...«

temperamentno reagiralo. Policija, koja se u velikom broju kretala po gradu, nije mogla suzbiti nemire. Skidane su i spaljivane mađarske zastave, dolazilo je do žestokih okršaja sa žandarmerijom, bilo je pucnjave po ulicama, pa i krvavih sukoba.⁶²

Srednjoškolska omladina sudjelovala je vrlo aktivno u demonstracijama protiv Cuvaja; ona je na mnogim školama stupala u štrajk, pa je i odigrala značajnu ulogu u tom razdoblju. Štrajkovi, koje je organizirala, javljali su se često i sa zahtjevom za reformom škole, ali su »u najdubljem svom smislu značili instinktivni protest omladine protiv cuvajevštine«.⁶³ Ovi »najmlađi borci za slobodu« naglasili su u jednoj brošuri, koju su objavili u toku 1912, da su se digli, da se »bore uz svoj narod i za svoj narod«, jer su prijetnje sistema upravljene i samoj omladini.

Odlučno istupanje srednjoškolske omladine Hrvatske i Slavonije snažno je odjeknulo u Dalmaciji i Istri. Sa borbenim držanjem hrvatske omladine solidarizirala se također omladina Bosne i Hercegovine. Ona je u Sarajevu, 18. II. 1912, organizirala demonstracije, kojima je željela prosvjedovati protiv politike Cuvajeve, »protiv nekulturnog postupanja mađarske vlade u Hrvatskoj«, kako je iste godine pisao u »Zori« Miloš Pjanić. Vijest, da je u sarajevskim demonstracijama teško ranjen omladinac Salih Šahinagić, izazvala je veliko ogorčenje. Pokret se sve više širio, pa je naročitom snagom izbio početkom marta; poslije niza štrajkova u raznim mjestima (Zagreb, Osijek, Karlovac, Sušak, Bakar, Vinkovci i dr.) 11. III. donijet je zaključak, da se stupi u generalni štrajk.

Zamah i uspjeh ovoga štrajka bio je tolik, da su vlasti bile primorane zatvoriti škole više od mjesec dana. U ljetopisu Kr. realne gimnazije (donjogradske) u Zagrebu zabilježeno je, na pr., o tim događajima: »U povodu nastalih demonstracija i iskaza srednjoškolske mladeži, kojima se dne 9., 11. i 12. ožujka 1912. i mladež ovoga zavoda pridružila ne dolazeći u školu, Kr. je zemaljska vlada obustavila poučavanje na neizvjesno vrijeme. Prekinuta se je obuka nastavila opet 10. travnja naredbom Kr. zemaljske vlade od 4. travnja 1912.«

Đački generalni štrajk započeo je u vrlo napetoj atmosferi, uoči uvođenja komesarijata, a imao je odjeka i izvan zemlje. Bila je to rjeđe viđena pojava, da »borbena djeca svojim demonstracijama stvaraju evropski politički skandal«.⁶⁴

U to vrijeme objavljene su tri brošure, koje su se bavile srednjoškolskim štrajkom. Naročito značenje imaju one, koje su potekle iz redova srednjoškolske omladine, jer nam iznose povod i uzrok štrajka te izražavaju raspoloženje đaštva, a naročito napredne omladine.

Centralni đački štrajkaški odbor objavio je knjižicu: »Naš štrajk, njegov značaj i posljedice«. Međutim, nezadovoljna tom brošuricom, a pogotovu brošuricom: »Đački štrajk«, koju je, čini se, sastavio neki nastavnik, grupa omladinaca-srednjoškolaca, okupljena oko studenta Luke Jukića — a među njima su bili Đuro Cvijić, August Cesarec, Kamilo Horvatin, Roman Horvat i drugi

⁶² Ovu nemirnu i borbenu atmosferu iz perioda anticuvajevskih demonstracija plastično je oživio M. Krleža u pripovijesti »Smrt Florijana Kranjčeca«.

⁶³ Cesarec: Careva kraljevina, članak, Savremenik, 1923, str. 186.

⁶⁴ J. Horvat, o. c., I, str. 416.

— odlučila je da javno iznese svoje mišljenje. Bili su to većinom učenici raznih srednjih škola, koji su se za vrijeme đlačkog pokreta upoznali s Lukom Jukićem, pa su na sastancima, koje su većinom održavali u Tuškancu i Botaničkom vrtu, raspravljali o prilikama u zemlji i o borbi protiv vlade. Optužnica je navela, da su se bili sporazumjeli, da će »Luka Jukić i August Cesarec svaki za sebe i posve samostalno sačiniti po jedan sastavak te brošure«. Međutim, knjižica, koja je 1912 štampana pod naslovom: Budislav Mirković, *Đlački pokret* (Zagreb, str. 2—16), izašla je s tekstom, kojemu je autor August Cesarec, a samo »prvih pet alineja« potječe od Luke Jukića.⁶⁵

A. Cesarec, tada učenik VIII r. gimnazije, pisao je »o općoj uzrujanosti i ogorčenosti, koja već nekoliko godina potresa naš narod« i »nije mogla proći bez utjecaja na mladež«. Zatim je nastavio:

»Najmlađa generacija hrvatsko-srpskog naroda dugo već vremena pozorno motri, što se sve u Hrvatskoj — u ime zakona događa. Naše se zemlje eksploatišu, naš se narod tjera s rođenog ognjišta, zatire; a digne li glas na otpor, priguši ga tuđinska sila... Uzroci su đlačkom pokretu duboki i mogu se ukloniti tek promjenom prilika u Hrvatskoj... Mi smo se digli u borbu nadajući se, da će se iza nas dići vojska otaca i braće naše, zarobljenih apsolutizmom, zarobljenih kapitalom, no nitko se nije digao na djelu, premda su nas svi riječju sokolili.«⁶⁶

Cesarec je isticao, da je u našem javnom životu potrebna smjelija i odlučnija djelatnost. Označivši pokret mladih Hrvata i Srba, u razdoblju đlačkih štrajkova protiv bana Cuvaja, kao »otpor protiv tuđinstine« i »okupatorskih eksperimenata«, on je borbeno i odlučno progovorio i protiv nemoćne i besplodne taktike, koju su provodile hrvatske i srpske građanske stranke. »Gdje miruju starci — pisao je Cesarec — tamo treba da se digne omladina... Mi smo se digli radi progona domovine, (jer) ne možemo biti u ropstvu pokorni i tek na slobodi boriti se za — slobodu«.

Đlački pokret imao je veliko značenje u životu tadašnje omladine, jer je pridonio njezinu okupljanju i oživljavanju njezinih redova. U citiranom članku iz 1923 A. Cesarec se zadržao na događajima iz tog razdoblja, pa je, između ostaloga, kazao:

»Taj đlački pokret rasputao je prigušene i krizom starijih omladinskih pokreta uspavane energije... Već pre su na razvalinama bivših omladinskih pokreta male grupice njihovih Mohikanaca počele osećati potrebu novih smernica i novih načina borbe. Saznanja ta probudila su se još više, ovaploćena đlačkim pokretom.«⁶⁷

U romanu »Careva kraljevina« Cesarec se također bavio zbivanjima iz tih dana, pa je preko središnje ličnosti, mladoga Jurišića, iznio ono, što su za veći dio tadašnje omladine predstavljale anticuvajevske akcije s početka 1912:

»Javni život Hrvatske tada je politički sve više padao u groznicu, a moralno sve dublje u skandal. Borbenost i ogorčenje Jurišićevo kao i svih njemu sličnih đlačka raslo je. Nesreća je bila u tome, da je sa sve jače osećanom potrebom borbe sve vidljivija bila i slabost borbenih redova, ne samo što se tiče naroda i njegovih

⁶⁵ U jednom pismu, koje je pisao u aprilu 1912, Luka Jukić je, između ostaloga, kazao: »U Zagrebu su mi zaplijenili nedavno brošuru »Đlački štrajk«, a zamalo nisu i mene« (Bogićević: *Mlada Bosna*, str. 129). L. Jukić je očito mislio na brošuru »Đlački pokret«, koja je izašla pod pseudonimom Budislav Mirković. Izgleda da je sebe smatrao autorom te knjižice. Međutim, na procesu je utvrđeno, da je njegov udio u tom tekstu bio neznatan.

⁶⁶ Budislav Mirković: *Đlački pokret*, Zagreb 1912, str. 3 (i dalje).

⁶⁷ Cesarec: *Careva kraljevina*, članak, *Savremenik*, 1923, str. 185—187.

političkih stranaka nego i same njegove tadanje avangarde, đačke omladine. Svi njezini stariji pokreti tada su ležali u razvalinama. Jurišić je, ogorčen i težeći za pobjedom, morao da danomice viđa, kako je sve oko njega već unapred poraženo bez borbe. Vreme je bilo kao izabrano, da obeshrabri i one najpoletnije. To bi se možda i s Jurišićem povremeno desilo, da baš te iste godine nije došlo do poznatog štrajka srednjoškolaca.⁶⁸

Većina omladinaca, koji su kasnije bili optuženi za učešće u atentatu na komesara Cuvaja, upoznali su se poblize u toku štrajkova, pa su tada došli u vezu i s Lukom Jukićem. Sastajući se češće, oni su u diskusijama, koje su vodili, raspravljali, kako da se suprotstave tadašnjem stanju. Jukić je isticao, da je »đачki pokret sam po sebi nedovoljan«, »da je Hrvatska podložna« i »da treba aktivno raditi, da se učini kraj toj podložnosti«.⁶⁹ Izjašnjavao se za atentat, a o tome je govorio i drugima, pa je i u pjesmi »Zlotvor«, koju je često recitirao na raznim skupovima, ukazivao na to pjevajući o zlotvoru-tiraninu i bombama, koje će prasnuti. U napetoj i borbenoj atmosferi, koja je tada vladala, ostali članovi grupe bili su skloni, da prihvate Jukićevo gledište; misao o individualnoj akciji u to je vrijeme prodirala sve više u redove omladine. Neki od sudionika u tim zbivanjima priznali su na sudu, da su u prvi mah mislili, da bi atentat mogao imati pozitivnog odjeka (na pr., Đuro Cvijić, A. Cesarec).⁷⁰

U optužnici je za omladince iz ove grupe rečeno, da su »igrali jednu od ponajglavnijih uloga« u organiziranju i vođenju đачkog štrajka i bili »nesumnjivo bar neposredni začetnici«.⁷¹ No, iako je u toj tvrdnji bilo pretjerivanja, kako se može razabrati iz iznijetih činjenica, neosporno je, da su neki od njih imali u tim događajima vrlo aktivnog udjela.

Sredinom aprila (10. IV.) đачki štrajk je prestao, ali je među đaštvo i nadalje vladalo nemirno i borbeno raspoloženje, pa su školske vlasti u nizu slučajeva donosile vrlo oštre mjere protiv pojedinih učenika. U Glavnom imeniku zagrebačke donjogradske gimnazije, na pr., zabilježeno je, da je jedan učenik VI. r. (Sljepčević) isključen iz škole zbog toga, što je »1. V. 1912. u Hrvat. zem. kazalištu demonstrativnim povlicima povrijedio dužno poštovanje kr. povjerenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji«.

Kratko vrijeme prije prestanka štrajka u zemlji je uveden komesarijat. Usljedile su naredbe o privremenom obustavljanju zakona o štampi i zakona o slobodi sastajanja. Mjere protiv štampe bile su pooštrene, a politički sastanci zabranjeni. Političke prilike postale su teže i nepovoljnije, pa su ti događaji još više uzbuđivali i otporom prožimali omladinu.

⁶⁸ Cesarec: Careva kraljevina, roman, Koprivnica 1925, str. 14—15.

⁶⁹ Obrazloženje optužnice, Slobodna riječ, 22. VII. 1912, br. 164.

⁷⁰ Riječki novi list, 1. VIII. 1912, br. 182. — Također: Žaoba ništavna i priziv A. Cesarca i Đure Cvijića proti osude od 12. kolovoza 1912, str. 4 (odvjetnik dr. M. Thaller).

⁷¹ Optužnica Kr. državnog odvjetništva u Zagrebu, broj I. 1641—1912 od 17. VII., str. 15. U njoj se, između ostaloga, kaže: »U tom đачkom štrajku igrali su jednu od ponajglavnijih uloga, a bili su nesumnjivo bar neposredni začetnici Luka Jukić, Đuro Cvijić, Dragutin Bubić, August Cesarec, Roman Horvat, Kamilo Horvatin i Franjo Neidhardt, koji su se baš za vrijeme đачkog štrajka upoznali sa Lukom Jukićem, a koji je u to doba igrao skoro glavnu ulogu držeći govore za vrijeme štrajka na improviziranim skupštinama...«

U toku 1912 gibanje je među sveučilišnim i srednjoškolskim đaštvom postajalo sve življe. U aprilu je došlo do posjete zagrebačkih sveučilištaraca Srbiji. Zbog ove posjete su austro-ugarske vlasti protestirale smatrajući je »manifestacijom uperenom protiv monarhije«. ⁷² A kako su tadašnji događaji u Hrvatskoj utjecali na omladinu, pokazuje najbolje činjenica, da su u Srbiju krenuli pripadnici raznih političkih grupa, ne samo naprednjaci, samostanci, starčevićanci, već čak i neki klerikalci, i da su mnogi među njima, koji dotada nisu prihvaćali narodno jedinstvo Srba i Hrvata, napustili takvo stanovište. ⁷³ U spomenutom članku, koji je objavio 1923 u »Savremeniku«, Cesarec je naveo, kako je iz Beograda donijet »revolucionarni statut Narodnog ujedinjenja«, koji je kružio »tajno, naročito među ostacima napredne unitarističke omladine«, ⁷⁴ a pisali su o tome i mnogi drugi. Orijehtacija prema Srbiji, koja se naročito očitovala u vrijeme Balkanskih ratova, došla je do većeg izražaja već u tim danima.

S iznimnim stanjem, u kome se Hrvatska našla u doba komesarijata, za jedan dio omladine postalo je još aktuelnije pitanje, kako reagirati na te pojave. O tome je na jednom saslušanju izjavio Luka Jukić:

»Ja sam isticao, da bi bila potrebna organizacija đaštva, koja bi odlučno zahtijevala općenitu slobodu, slobodu govora, pisanja i sastajanja. Tako ističući potrebu organizacije, osjećali su svi gore spomenuti znanci potrebu tajne organizacije, koja bi imala glavnim načelom oslobođenje hrvatskog naroda, t. j. da se hrvatskom narodu dade samostalnost i potpuna sloboda, da se može razvijati slobodno kao i ostali narodi u monarhiji. Budući (da) smo držali zasada glavnom zaprekom, što hrvatski narod ne može doći do slobode, postojeći komesarijat, a kako je to cijela javnost tražila, pa se ni pozivanjem ni manifestacijama, a niti demonstracijama to nije moglo postići, to smo raspravljali o potrebi da se imadu pojedinci založiti za to, da se ovome stanju u Hrvatskoj stane na kraj...« ⁷⁵

Pomišljajući na to, da se prihvate individualne akcije, oni su poticaja za individualni teror imali u bliskoj prošlosti: uz djelo Bogdana Žerajića potrebno je spomenuti atentat, koji se u oktobru 1911 odigrao u austrijskom parlamentu, kada je radnik Nikola Njegoš Vavrak »pucao u ministarske klupe i ranio ministra Hohenburgera«; ⁷⁶ tim je povodom »Slobodna riječ« pisala, da, istina, »socijalna demokracija nema s atentatom nikakve veze«, ali da taj čin

⁷² F. Šišić: Bečka vlada i posjeta zagrebačkih univerzitetskih đaka Srbiji, Riječ (Zagreb), 1930, br. 4, I. II., str. 2—6.

⁷³ Govoreći o izletu u Beograd, koji je priredila zagrebačka akademska omladina 18. IV. 1912, Milo Borić je istakao, kako je taj događaj »za dobar deo ovih posetilaca značio nacionalističku konverziju, novu orijentaciju i novu fazu u njihovoj delatnosti...« (Od »napredne« do »nacionalističke« omladine, Književni sever, 1929, br. 7—9, str. 312). To je iznio i Janko Baričević, vođa ove đačke ekskurzije, u članku »Zagrebački đaci u Srbiji 1912. godine« (Riječ, Zagreb, 1930, br. 6, str. 1—5). Naveo je, da je u Beograd krenuo kao pravaš — istina, »malo čudan pravaš, ekskluzivni Hrvat, a opet i Jugoslaven i Sveslaven« — a da je u Beogradu »dobio svoje jugoslavensko krštenje«. Kazao je, kako i mnogi drugi iz redova »dotadašnjih pravaša postadoše (tada) nacionaliste...« — O tome su pisali i mnogi drugi: na pr., O. Tartalja u brošuri »Veleizdajnik«, str. 21, N. Bartulović (»Od revolucionarne omladine...«, str. 20), i t.d. Na tadašnja »previranja omladinskih grupica« ukazao je također A. Cesarec u članku »Careva kraljevina«, Savremenik, 1923, str. 187.

⁷⁴ Cesarec: Careva kraljevina, članak, Savremenik, 1923, str. 185—187.

⁷⁵ Durman: Historijski značaj Jukićevog atentata, Književnik, 1937, X, br. 6, str. 226—227.

⁷⁶ Korac: Pov. rad. pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, I, Zagreb 1929, str. 228.

predstavlja »jedno ljudsko djelo, jedan ljudski prosvjed protiv nepravde i zla.«⁷⁷ Međutim, u redovima omladine, a napose u krugu Luke Jukića, naročito je pažnju izazvao atentat mađarskog opozicionog zastupnika Juliusa Kovacza na predsjednika mađarskog sabora Stjepana Tiszu 7. VI. 1912. Iz novinskih izvještaja sa procesa protiv atentatora na komesara Cuvaja može se najbolje razabrati, kako ih se taj događaj snažno dojmio. Oni su o njemu mnogo i živo raspravljali, a Jukić, koji je dotada oklijevao i kolebao se, odlučio se poslije vijesti iz Budimpešte, da u Hrvatskoj primijeni isti metod borbe.

Luka Jukić, student prava, rođen 23. II. 1887 u Bos. Svilaji, kotar Derventa, u siromašnoj seljačkoj porodici, bio je vrlo aktivan u toku demonstracija i štrajkova te se javljao često kao govornik »na improviziranim skupštinama«. U aprilu 1912 došao je u Srbiju — nekoliko dana prije posjeta zagrebačkih sveučilištaraca. Susreo se tada, između ostalih, s Tinom Ujevićem, koji je od mjeseca marta 1912 studirao u Beogradu — i igrao vrlo istaknutu ulogu u redovima jugoslavenske omladine.⁷⁸ Ujević je ovako opisao susret:

»Poznavao sam ga s univerziteta, gdje je uživao glas bizarnog čovjeka... Gologlav, neočešljan, zelenkastih očiju s kolobarima ispod njih, tresući se od gnjeva, malo blijed i kao neispavan, pojavio se usred Beograda... Bio je sit svega, te je o političarima govorio s prezrenjem. On mi je ponovio namjeru da počini gestu... (Bio je) nestrpljiv i govorio je brzo kao u groznici. Smatrao sam, da je to kod njega živčani napad, eksplozija gnjeva...«^{78a}

Ujević je vrlo dobro iznio neke individualne crte, kojima je Jukić upadao u oči okolini. Bio je nagle i neobuzdane naravi, hirovit i razdražljiv, nervozan i sklon emocionalnom reagiranju. Služio je neko vrijeme vojsku, ali je ubrzo bio otpušten zbog izvjesnih postupaka, u kojima su liječnici nalazili simptome teže neurastenije. Pojave duševnog nesklada, koje je ispoljavao, imale su hereditarnu osnovicu.

Dugo već sklon da istupi protiv Cuvaja, Jukić je u Srbiji nabavio eksplozivni materijal. To su iznijeli, između ostalih, tri učesnika u atentatu (A. Cesarec, Đ. Cvijić i K. Horvatin) povodom izlaska romana Dragutina Bublica »Atentat« (1926), u kojemu je autor mnoge historijske činjenice iskrivljeno predočio, a skupinu oko Jukića prikazao kao »neku karbonarsku organizaciju«. Oni su tada izjavili, da je Jukić »ideju o atentatu zamislio sâm još u Sarajevu«. a u Zagrebu je »pre i posle nabavke (eksplozivnog materijala) okupio oko sebe

⁷⁷ Atentat i socijaldemokracija, Slobodna riječ, 1912, br. 233.

⁷⁸ Vidi članak B. Krizmana: Zagrebačka policija o mladom Tinu Ujeviću, u kojem je detaljnije prikazana mladenačka djelatnost Tina Ujevića. Vrijedno je ovdje navesti neka mjesta iz izjave, koju je Ujević dao dne 11. IX. 1912 pred policijom u Zagrebu: »Ja sam odlučni pristaša i zagovornik narodnog jedinstva Hrvata i Srba, pa sam se u Beogradu družio sa ljudima, koji su nacionalno jedinstvo propagirali. Do nacionalnog jedinstva Hrvata i Srba može doći različitim sredstvima. Po mojem je mišljenju, jedno od najjačih i najuspješnijih sredstava organizacija među inteligencijom i među pukom, kojoj sam se i ja svim marom posvetio. U političkom pogledu usvajam potpuno stanovište programa kluba Narodnog Ujedinjenja. Sredstva pomoću kojih se može doći do nacionalnog ujedinjenja Srba i Hrvata ne mogu navesti, ali držim da su prema potrebi dopustiva sva sredstva. Svrha nacionalnog ujedinjenja bila bi u užem smislu samostalna Hrvatska, a u širem smislu Jugoslavenska republika...« (str. 631).

^{78a} Tin Ujević: Uz Jukićev atentat, Riječ (Zagreb), 1931, br. 2, str. 2—4.

potpuno inače nevezanu i ni na kakvu organizaciju sličnu grupu đaka srednjoškolaca...«⁷⁹

O porijeklu Jukićevih »praskavih stvari« pisano je kod nas više puta, budući da su austrijske vlasti nastojale i u toku procesa, a i poslije Prvoga svjetskog rata, ukazati na vezu atentatora sa službenim predstavnicima Srbije.⁸⁰

Jukić se na povratku iz Beograda zadržao kraće vrijeme u svome rodnom kraju, a početkom maja vratio se u Zagreb s eksplozivnim materijalom. Govorio je mnogim poznanicima, da će oružje upotrebiti protiv komesara Cuvaja, a to je naročito isticao u krugu đaka, koje je okupio. Budući da je oklijevao i odlagao s izvršenjem atentata, neki njegovih mlađi drugovi stali su, izgleda, prigovarati, da samo priča, a riječi ne provodi u djelo. Jukić je tada odlučio, da čin izvede 6. VI., na Tijelovo, u vrijeme crkvenog ophoda. Međutim, nije mu se pružila povoljna prilika, a ustručavao se i zbog toga, što je u ophodu bilo mnoge djece, pa se bojao nevinih žrtava. Predbacivali su mu tada, da je kukavica i brbljavac, pa je došlo i do svađa, a oštre diskusije završile su se time, što je Jukić odlučio da odustane od svoje namjere, pa je i pomišljao, da se vrati svojoj kući.

Podatak o tim prepirkama i predbacivanjima poslije Tijelova nije iznijet samo u službenom sudskom materijalu, već i u pismu, koje se nalazi među spisima dra. Mirka Thallera, branioca Đure Cvijića i Augusta Cesarca, a pisao ga je Cvijić s namjerom, da krišom upozori Jukića na to, kako se treba u procesu držati.

Ali poslije Kovaceva atentata na Tiszu, i kad je saznao, da će povjerenik prisustvovati 25-godišnjici nadzornikovanja Antuna Cuvaja, Jukić je odlučio, da tom zgodom izvede čin. Dne 8. VI. 1912 sačekao je na kraju Mesničke ulice automobil, kojim se komesar vraćao iz Medulićeve ulice u banske dvore, te je pucao iz browning-pištolja. Smrtno je ranio banskog savjetnika Ivu pl.

⁷⁹ A. Cesarec, Đ. Cvijić i K. Horvatin: Jukićev atentat i Dragan Bubić u osvetljenju svoga »Atentata«, Književna republika, 1927, IV, br. 1, str. 24.

⁸⁰ Optužnica Kr. državnog odvjetništva u Zagrebu, br. I. 1641—1912 od 17. VII., navela je, da je Jukić na saslušanju iznio, kako je iz Srbije sa sobom donio eksplozivnih stvari »u svrhu izvođenja umorstva« i »da je na jednoj vojničkoj akademiji u Srbiji naučio praviti bombe«, te da je »kod toga razgovora spomenuo i Kragujevac«. Tužništvo je insistiralo na vezama optuženih sa Srbijom — kako je to kazao i Cesarec na sudskom procesu (Novi list, 1912, br. 182) — pa je tako, nesumnjivo, predočilo iskrivljeno onaj dio izjave, u kojem se govori o vojničkoj akademiji u Srbiji i o Kragujevcu. Odnosi, do kojih je tada došlo, mogu se, po svojoj prilici, svesti na ono, što je iznio O. Tartalja. On je naveo, da se Jukić za boravka u Srbiji upoznao sa Dragutinom Dimitrijevićem-Apisom i da ga je vojvoda Vojin Tankosić »naučio i izvježbao u pucanju iz revolvera i bacanju bombe« (»Veleizdajnik«, str. 56). — O ovom pitanju oko atentata objavljeno je nekoliko članaka: 1) F. Šišić: Atentat L. Jukića i bečka politika, Riječ (Zagreb), 1930, br. 48, str. 17—18; 2) Krešo Kovačić: Jukićev atentat. Riječ, 1930, br. 48, str. 36—37; 3) Tin Ujević: Uz Jukićev atentat. Riječ, 1931, br. 2, str. 2—4.

Ovdje, uzgred, navodim i članak Milana Ž. Živanovića: Jukićev atentat — A. Cesarec i T. Ujević, Književne novine (Beograd), 1957, 20. I., br. 33, str. 2. — O samom atentatoru objavio je kraći napis Ante Kovač u časopisu »Korijen« (Banjaluka), 1957, br. 1—2, str. 44—50 (Pjesnik, buntovnik i atentator L. Jukić).

Hervoića i, na bijegu, jednog redarstvenog stražara, a ozlijedio je, osim toga, još dvije osobe.⁸¹

Na saslušanju, poslije izvršenog atentata, Jukić je izjavio: »Moja nakana je bila, da ubijem kr. komesara, i to zato, da tim sebi i narodu dobavim neku

⁸¹ U obrazloženju Optužnice Kr. državnog odvjetništva u Zagrebu (br. I-1641-1912) ovako je opisan događaj:

»Dana 8 lipnja 1912. obdržavala se je u dvorani Kr. učiteljske škole Medulićeva kbroy 33 proslava 25-godišnjice nadzornikovanja kr. savjetnika i zemaljskog školskog nadzornika Antuna Cuvaja, kojoj je prisustvovao i kr. povjerenik u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji ban Slavko pl. Cuvaj od Ivanjske sa svojom suprugom Ankom.

Nakon svršene svečanosti vraćao se je oko 1 sat po podne kr. povjerenik zajedno sa svojom suprugom, a u pratnji kr. banskog savjetnika Ive pl. Hervoića i kr. vladinog perovođe Otona Pavlića automobilom Mesničkom ulicom u banske dvorove.

Kada je automobil došao do kuće broj 43, u Mesničkoj ulici, koja se nalazi na najvišem usponu same ulice, a na uglu Lisinske ulice, doletio je iznenada iz krčme, koja se nalazi u istoj kući, neki mladić, te je priskočio do jurećeg automobila, pa je iz neposredne blizine opalio ciljajući na kr. povjerenika jedan hitac iz samokresa, a zatim se dao u bijeg niz Mesničku ulicu prema Ilici.

Hitac namijenjen kr. povjereniku nije međutim njega pogodio, već je zahvatio njemu sučelice sjedećeg kr. banskog savjetnika Ivu pl. Hervoića u stražnji dio glave tako, da se je ovaj odmah nesviješten srušio u kola.

Kako je spomenuto, počinitelj stao je bježati i to niz Mesničku ulicu desnim pločnikom. Na uglu Mesničke i Streljačke ulice stajao je gradski redarstveni stražar Petar Borščak, koji je opazivši počinitelja gdje bježi niz ulicu stao iza zida, nu međutim opazio ga je počinitelj, te je prebjegao preko ceste na lijevi pločnik, nu tada je redar Petar Borščak presjekao mu put i poletio preko ceste, na što je počinitelj potekao pravcem prema usponu koji vodi iz Mesničke ulice prema Strossmayerovom šetalištu, pa došavši na početak tog uspona stao je najednom i odapeo jedan hitac prema stražaru.

Hitac promašio je cilj i probio prozorno staklo prizemnog stana Vatroslava Taussa u Mesničkoj ulici kbroy 19.

Redarstveni stražar Petar Borščak poletio je na to za počiniteljem koji je stao bježati tim usponom prema Strossmayerovom šetalištu, pa kad mu se je redar već na toliko približio, da ga je mogao tako rekuć dohvatiti rukama, okrenuo se je iznenada taj mladić i opalio prema redaru jedan hitac, koji je redara Petra Borščaka zahvatio na prelomu lijeve strane vrata u lijevo rame, a podjedno i pogodio Antuna Sušića, koji je zajedno sa redarom proganjao počinitelja. Redarstveni stražar Petar Borščak povukao je na to svoju sablju i potekao za njim, nu jedva da je načinio nekoliko koraka stao je najednom taj mladić, ispružio ruku sa samokresom prema njemu te je čekao ciljajući u redara, pa kad mu se je ovaj već sasvim približio i htio ga sabljom posjeći, opalio je taj mladić na redara hitac, koji je Petra Borščaka zahvatio u lijevu stranu lica tako, da se je ovaj odmah mrtav srušio na zemlju.

Počinitelj dao se na to u bijeg Strossmayerovim šetalištem, a za njim potisnuli su se u potjeru neki prolaznici kao i redarstveni činovnici Nikola pl. Zdenčaj, Artur Walka, Zdenko vitez Trnski, Pavao Jernejc i Antun Fučkar, koji su se baš u to doba vraćali iz ureda. Počinitelj je međutim bježao Strossmayerovim šetalištem prema istočnim stubama, koje vode u Dugu ulicu, nu pošto je međutim opazio da redarstveni činovnici Zdenčaj, Walka i Jernejc bježe njemu u susret, vratio se je počinitelj natrag Strossmayerovim šetalištem prema uspinjači, te je najednom preskočio ogradu šetališta i pustio se preko brijega na donji dio puta koji vodi prema Dugoj ulici, a odatle opet preskočio ponovo drvenu ogradu prema putu, koji zakreće na stube vodeće u Bregovitu ulicu.

Ovdje došao mu je u susret redarstveni činovnik Antun Fučkar, koji je opazivši da mu leti u susret jedan mladić sa ispruženim samokresom podigao na nj batinu da mu izbije iz ruke samokres, nu taj mladić opalio je na njega jedan hitac te ga pogodio u desno rame.

zadovoljštinu za sva poniženja, koja je zadobila Hrvatska radi ukinuća ustava i gaženja slobode...»⁸²

Bilo je optuženo 12 lica za učešće u atentatu: Luka Jukić, student prava, Đuro Cvijić, graditeljski vježbenik, August Cesarec, učenik VII. r. realne gimnazije, Dragutin Bubić, učiteljski pripravnik I. tečaja, Franjo Neidhardt, učenik VII. r. realne gimnazije, Kamilo Horvatin, učenik I. tečaja trgovačke akademije, Roman Horvat, učiteljski pripravnik IV. tečaja, Vladimir Badalić, učenik IV. tečaja trg. akademije, Dušan Narančić, đak trgovačke akademije, Vatroslav Dolenc, učiteljski pripravnik IV. tečaja, Josip Šarinić, učiteljski pripravnik IV. tečaja, i Stjepan Galogaža, učenik VI. r. gimnazije.

Bili su to vrlo mladi ljudi. Luka Jukić je imao 25 godina, a ostali su bili mnogo mlađi (pet njih između 15—18 godina).⁸³

Uhvaćeni su odmah poslije atentata, još iste noći. Policija im je brzo ušla u trag, budući da je Dragan Bubić bio ranije upoznao svoga ujaka-detektiva s planovima i namjerama. Cenzura nije dopustila tadašnjim zagrebačkim novinama da objave taj podatak sa rasprave, ali ga je iznio Supilov »Novi list« u broju od 1. VIII. 1912,⁸⁴ a i splitska »Sloboda« (3. VIII.).

Počinitelj otrčao je na to Bregovitom ulicom, Ilicom, Preradovićevim trgom, Marovskom ulicom kroz vrt kinematografa Ćirilo-metodskih zidara u Samostansku ulicu, a odavle Gundulićevom i Marovskom prema Sveučilišnom trgu držeći neprekidno uperen samokres na prolaznike koji su ga progonili.

U blizini Kazališne kavane došao mu je u susret Josip Butorac koji ga je pograbio za desnu ruku. Između obojice došlo je do hrvanja, u kojem je taj mladić ponovno opalio jedan hitac bez da je isti koga zahvatio. Međutim, priskočio je Butorcu u pomoć Ladislav Bušić, te je sad ovima konačno uz pripomoć redara uspjelo tog mladića svladati i predvesti u redarstvene uze Kr. redarstvenog povjereništva za grad Zagreb.

Na redarstvu ustanovilo se, da je počinitelj istovjetan sa bivšim pravnikom Lukom Jukićem, rođenim 23. II. 1887., rodom iz Bosanskog Svilaja, kotar Derventa u Bosni...«

Ćitirano prema Optužnici Kr. državnog tužioca u Zagrebu. Optužnica se čuva u Institutu za književnost JAZU, a usto i dio spisa, koji su u vezi s parnicom protiv L. Jukića. Ovi spisi pripadali su dru. Mirku Thalleru, odvjetniku Đ. Cvijića i A. Cesarca. Optužnica je litografirana, s potpisom državnog odvjetnika, a iznosi 66 strana. Na istom mjestu se nalazi također Žaoba ništavna i priziv A. Cesarca i Đ. Cvijića protiv osude od 12. kolovoza 1912, pa zatim dva pisma, koja je, po svojoj prilici, pisao u zatvoru Đ. Cvijić, te nekoliko manjih zapisa.

⁸² Durman: Jukićev atentat na Curvaja, Književnik, 1937, X., str. 179.

⁸³ Đuro Cvijić je imao 15 godina, Dragutin Bubić i Kamilo Horvatin 16 g., August Cesarec i Franjo Neidhardt 18 g., Roman Horvat i Stjepan Galogaža 19 g., Vladimir Badalić i Dušan Narančić 20 g., Josip Šarinić 21 g., Vatroslav Dolenc 22 g., a Luka Jukić 25 godina.

⁸⁴ Riječki novi list, 1. VIII. 1912, br. 182, str. 2—3. — Govoreći o saslušanju D. Bubića, list je objavio i ovaj podatak: »Optuženi veli, da ima jednog detektiva (imenuje ga), pa mu je on pričao dva tjedna prije atentata, da se kani izvesti atentat na kr. komesara... Svome ujaku je ispriповjedio sve što se radilo. Ovaj mu je donio poruku šefa policije Sporčića, neka im donese jedan njihov tajni statut...« — O tome također: A. Cesarec, Đ. Cvijić i K. Horvatin »Jukićev atentat i Dragan Bubić u osvetljenju svoga »Atentata« (Književna republika, 1927, IV, br. 1, str. 28). — Državno tužništvo sprečavalo je novine, koje su izlazile u Hrvatskoj i Slavoniji, da pravilno i točno obavještavaju javnost, pa tako nisu mogle donijeti ni navedeni podatak. Pisanje je bilo cenzurirano, pa je objavljeno ono, što su vlasti dopuštale. O tome je »Riječki novi list« donio i ovu obavijest: »Za vrijeme odsuća senata dolazi do bučne scene između novinara i drž. odvjetnika. Novinari predbacuju vrlo ogorčeno

Kr. državno tužništvo u Zagrebu optužilo je dne 17. VII. 1912 spomenuta lica, da su sudjelovala u atentatu, ili pak da su bila »sporazumna sa nakanom Jukićevom« i upućena u to, da se Jukić sprema izvesti umorstvo, a inkriminiralo je također neka mjesta iz brošure »Đački pokret«. Iznoseći ove optužbe, zadržalo se poduže na djelatnosti napredne omladine, na pisanju »Vala«, na anticuvajevskim demonstracijama i srednjoškolskim štrajkovima, pa je nastojalo da u ove događaje — i u toku istrage i na procesu — uplete također službenu Srbiju. U uvodu optužnice o tim momentima je, između ostaloga, rečeno:

»... Konačno biti će nužno zabaviti se pitanjem, da li ili nije li ovo zločinstvo imalo biti jedno jedincato bez daljnjih posljedica stojećih izvan ovoga umorstva. Da se uzmognu ova pitanja razčistiti, moramo se na čas prenesti u doba đačkoga štrajka, a možda i u doba prije toga.

U zadnjim godinama bila je među đaštvom koli sveučilištnim toli i srednjoškolskim među ostalima i organizacija sa programom »Napredne stranke«, kojoj je glavnim organom bio »Pokret«. Međutim je đaštvo samo stalo izdavati posebni svoj list »Val«, koji je posebice stao isticati revoluciju duha, koja da bi imala biti evidentirana u narodnom ujedinjenju Hrvata i Srba, a naročito i u antiklerikalizmu.

Nu jedan dio đaštva nije potpuno bio zadovoljan ni tim načinom pisanja, jer da je previše teoretizirao, pa je taj dio đaštva stao predbacivati onima, koji su s tim načinom pisanja zadovoljni, da su mlitavi, da nisu za praktički rad, te da od toga njihovog teoretskog rada neima nikakve koristi.

Tako je došlo do toga, da su ovi nezadovoljnici ponajprije uznastojali, kako bi »Val« stao drugim — njihovim idejama identičnim smjerom — pisati. Da im bude to omogućeno, prenijeli su tiskanje »Vala« u Prag.⁸⁵ Uz to su nakanili utrojit i posebne đačke organizacije i to u Zagrebu, Osijeku, a i u drugim većim hrvatskim gradovima, a osim toga i u Beču, Pragu, pače i u Budimpešti.

Program, tendencija tih osnovat se imajućih, a valjda tu i tamo već osnovanih organizacija bila je jedinstvo Hrvata i Srba na programu sličnom omladinskog kluba »Narodno ujedinjenje u Beogradu«.

U provođanju toga programa imalo bi se u prvome redu djelovati na đaštvo i puk, da se to jedinstvo Hrvata i Srba utvrdi, a zatim djelovati u narodu da se u zgodan čas digne ustanak kako bi se kraljevine Hrvatska, Slavonija i Dalmacija zajedno sa Srbijom ujedinile u jedno samostalno državno tijelo naime Jugoslavensku državu, koja bi bila osnovana na demokratskim principima, a pod modernim republikanskim režimom.

Da se to postigne, imali bi se odstraniti vlastodržci u navedenim zemljama i to makar pucanjem i bombama.

S odstranjenjem vlastodržaca u navedenu svrhu imalo se u najnovije doba početi u Zagrebu, a zatim u Dalmaciji, Bosni i t. d.

Pobornicima ovoga programa bili su po vlastitom priznanju optuženi, pa je tako valjda i došlo do toga, da je Jukić išao u Srbiju, kako bi za djelomično ostvarenje toga programa pribavio sredstva.

Kako su ove ideje djelovale na mladež, pače i na onu najmlađu u srednjim školama dokazuje pojava đačkog štrajka kako u Zagrebu, tako i u drugim gradovima Hrvatske, Slavonije i Bosne, koji je izbio u Zagrebu 9. ožujka 1912...«

Ma da odvjetništvo nije atentat sagledalo izolirano od političko-društvenih gibanja, ono nije ni htjelo ni moglo otkriti njegovu pravu bit. Politika nasilničkih tuđinskih režima izazivala je negodovanje i ogorčenje omladine, a kad

drž. odvjetniku, da plijeni sve, što dolazi u prilog đacima. Sve prijedloge i pitanja branitelja te njihovu obranu. Tako izlazi izvještaj pred javnost jednostrano, pa svatko mladež krivo sudi... Nijedna zagrebačka novina nije donijela tok rasprave kakova je bila...« (2. VIII. 1912, br. 183, str. 2).

⁸⁵ Navod Drž. odvjetnika o razlozima, zašto je prestao izlaziti zagrebački »Val«, nije točan. Više njih je iznijelo, da se radilo o zabrani vlasti.

je izostala odlučnija akcija starijeg naraštaja, koji je vodio javne poslove, i kada se dotadašnja omladinska djelatnost činila nedovoljnom, stala je prevladavati misao, da je potrebno prihvatiti metod borbe, koji će vjerojatno biti efikasniji, t.j. individualnu odmazdu.

Da li su svi oni, koji su bili optuženi kao saučesnici Luke Jukića, imali stvarne veze sa samim činom?

Mnogi su se na procesu branili, da su u prvoj fazi komesarijata mislili, da bi se atentatom »moglo pomoći domovini«, ali su domalo došli do zaključka, da je »atentat bez smisla i da bi jedina promjena bila promjena osobe, a nipošto promjena režima« (na pr., A. Cesarec). Među spisima odvjetnika dra. Mirka Thallera nalazi se izjava Đure Cvijića, pisana olovkom, koja je predstavljala njegov plan za obranu, a glasila je: »... U početku moga poznanstva sa Jukićem u vrijeme đачkog štrajka razvijao mi je Jukić svoje ideje, da bi trebalo ubiti Cuvaja, što sam u početku i odobravao, jer smo svi za đачkog štrajka bili prožeti velikim entuziazmom, a mislili smo, da ćemo tim atentatom odstraniti sadanje stanje u Hrvatskoj, nu kasnije za boravka Jukićeva u Srbiji razgovarajući se sa Cesarcem došli smo nas dvojica do zaključka, da tim atentatom ne bi ništa postigli i da komesarijat ne bi srušili. Ovom nazoru pridružio se je i Neidhardt...« Slično su iznosili i drugi optuženi.

Nema sumnje, da sudski spisi, koji sadrže mnoge podatke o atentatu, ne mogu ipak biti pouzdana građa za izlaganje stvarnog stanja, jer su u optužnici pojedine izjave iskrivljene, a optuženi su, s više ili manje uspjeha, stvorili sistem svoje obrane.

Činjenica je, da je atentat izveden u specifičnoj situaciji, u teškoj i uzbudljivoj atmosferi, pa je psihozom vremena bila zahvaćena i grupa oko Luke Jukića. Sačuvani materijal o procesu (izvještaji sa suđenja, prepiska i dr.) svjedoči o kolebanjima, krizama i uzbuđenjima ovih mladih ljudi, koji su se lomili između Jukićeve ideje i njezina provođenja u djelo. Vrlo je karakteristično ono, što je iznio A. Cesarec u pismu, koje je namijenio Vladimiru Čerini, a pisao ga je istoga dana, kada se odigrao događaj. Ne osjećajući potrebu da bilo što skriva — obratio se naime čovjeku, s kojim je održavao vrlo srdačne odnose — on se osvrnuo i na preporuku Čerine, »neka nastoji da Jukića odvrati« od nauma, pa je, između ostaloga, kazao:

»Mili moj Čerina! Odvraćam Vam, da su svi nasipi, koje je čovjek postavio da sustavi rijeku, bili preslabi: jednostavno zato, jer je izvor rijeke bio prevelik i sama rijeka prejaka, predivlja. Ja sam se kolebao između Vas, njega i sebe*; uoči tog dana odvrćao sam ga od stvari, i on kao da je popustio. Drugi dan, u petak izađem iz škole, čujem, vidim, razabirem... Slutnja...«

Pa ipak, premda i ja opažam besmislicu tog čina po jednoj strani, ipak zato, po drugoj strani držim, da je za našu omladinu potreban kult jednog Sziczinskog, potrebno nešto, što će ih vezati u neku duševnu zajednicu kao jedan log, nešto zdravo, veliko, otporno i trajno. Ma kako (bilo), jedna stvar stoji, da je danom 8. lipnja 1912. Hrvatska stupila u Evropu; u tom stoji sadržina očajnog gesta, koji se zbio u Zagrebu...«

No, za osvjetljenje idejne fizionomije ove generacije vrijedno je navesti još jedno mjesto iz tog pisma:

»Generaciju, koja se zvala sin, zamjenjuje generacija, koja se zove unuk; stvar je svih Vas, koji ostajete na slobodi, da te unuke izbrusite i očistite svih onih, još

* Podcrtao V. Z.

sinovskih oznaka, koje ih odalečuju od *zajedničkog*, zanosnog rada, od *zajedničke*, stvarnije borbe. Jukić je nadopunio Zerajića; na srpski hitac odazvao se hrvatski hitac — cilj je isti... U tom faktu nadopunjavanja nalazim, za svoju osobu, naj-ljepši refleks zajedničkih težnja našeg dvoimenog naroda. Stvorimo hiljade Jukića i Zerajića, kultivirajmo ih, odgojimo ih, da si podaju lijeve ruke u znak pomirbe, a desnom rukom neka pucaju — masa njih — pa će naši riječi biti čin, naša stvar svršena...⁸⁶

Sudbeni stol u Zagrebu osudio je 12. VIII. 1912 Luku Jukića na kaznu smrti vješanjem, jednog optuženog na šest godina teške tamnice, pet njih na pet godina teške tamnice, a jednoga iz njihova kruga, koji se više od mjesec dana prije atentata nalazio u Osijeku, na šest mjeseci teške tamnice. Primijenio je vrlo oštre kazne, kako bi se što više zastrašila hrvatska javnost. Vladimir Badalić, Dušan Narančić, Vatroslav Dolenc i Stjepan Galagaža bili su oslobođeni optužbe, ali su, prema saopćenju R. W. Setona-Watsona,⁸⁷ odmah poslije izlaska iz suda bili uhapšeni i, sa stražarskom pratnjom, istjerani iz Zagreba, na pet godina.

Presuda je posvuda izazvala veliko ogorčenje, pa je očito pod tim dojmom Stol sedmorice, vrhovna sudbena oblast, presudom od 25. X. 1912 (br. I-1206-1912), snizio kaznu Romanu Horvatu na četiri godine teške tamnice, Augustu Cesarcu, Đuri Cvijiću, Dragutinu Bubljiću i Franji Neidhartu na tri godine, Kamilu Horvatinu na dvije godine, a odbio je priziv Josipa Šarinića, koji je bio osuđen na šest mjeseci. »Temeljem previšnjeg ovlaštenja«, kako je rečeno u presudi, dosudio je Luki Jukiću kaznu doživotne teške tamnice. Odmah poslije proglašenja osude optuženi su upućeni u Mitrovicu, a Jukić u Lepoglavu.⁸⁸

Atentat je naišao na snažan odjek u našoj i stranoj javnosti. Bio je to, kako su 1927 pisali Cesarec, Cvijić i Horvatin, »prvi revolucionarni istup predratne naše nacionalne omladine u njenoj borbi protiv uglavnom nacionalno ugnjetavajućeg a(ustro)-u(garskog) imperijalizma«. ⁸⁹ On je izražavao nezadovoljstvo i ogorčenje, koje je sve više izbijalo u našim krajevima, a naročito među omladinom.

Poslije vijesti o presudi, omladinska »Sloboda« u Splitu, koja je toku procesa posvećivala veliku pažnju, izašla je »u krvavo-crvenoj boji«, a presudu je komentirala ovim riječima: »Veselimo se, jer krv i tamnica rađaju slobodu... Mi se veselimo i s veseljem pozdravljamo žrtve Cuvajeve tiranije«. ⁹⁰ Stajicev »Novi Srbin« (Sombor) donio je opširan članak, pa je na kraju

⁸⁶ Vidi napomenu uz br. 41. Ovo pismo, koje je A. Cesarec pisao Vl. Čerini istoga dana, kada se odigrao atentat, nalazi se u posjedu obitelji H. Čengića—Ivke rođ. Cesarec. Mladi Cesarec nije stigao da ga uputi Čerini, već ga je skrio u okvir jedne slike, pa ga je obitelj našla u vrijeme, dok se Cesarec nalazio u mitrovačkoj kaznionici.

⁸⁷ Seton—Watson: Die südslawische Frage im Habsburger Reiche, Berlin 1913, str. 420.

⁸⁸ L. Jukić ostao je u tamnici do kraja Prvog svjetskog rata. Nekoliko podataka o onome, što je zatim slijedilo, iznio je Pero Slijepčević: »G. A. Šola, kao predsjednik Narodne vlade u Sarajevu, dodelio mu je jedno šumsko imanje kod Drvente, da može živeti. Više dobra srca no praktična razuma, Jukić je to upropastio i umro u s k r a j n o j (podvlačim ovu reč) bedi godine 1929. u Brodu, ostavljajući ženi i deci, kako čujem, svega — jednu teku stihova u rukopisu« (Mlada Bosna, str. 207).

⁸⁹ A. Cesarec, Đ. Cvijić i K. Horvatin: Jukićev atentat i Dragan Bubljić u osvjetljenju svoga »Atentata«, Književna republika, 1927, str. 22.

⁹⁰ Sloboda (Split), 1912, 13. VIII. — Tartalja: Veleizdajnik, str. 57.

kazao: »Kao što se vidi, usprkos zabrani školskih vlasti i roditelja, umeju daci da se bave i politikom i da ta politika baš ne bude mlaćenje prazne slame.«⁹¹ Mladi Ivo Andrić popratio je taj događaj u svom dnevniku ovim riječima: »Danas je Jukić počinio atentat na Cuvaja. Kako je lepo, da se zatežu tajni konci dela i bune. Kako radosno slutim dane velikih dela. I diže se i gori hajdučka krv... Neka žive oni, koji umiru po trotoarima onesvešteni od srdžbe i baruta, bolni od sramote zajedničke. Neka žive oni, koji povučeni, ćutljivi u mračnim sobama spremaju bunu i smišljaju uvek nove varke...«⁹² Časopis »Zora« (Prag—Beč) pisao je također zanosno o podvigu, koji je izvršen u Hrvatskoj. Krajem 1912 priredio je trobroj i posvetio ga Luki Jukiću i drugim omladincima, koji su bili osuđeni za učešće u atentatu; časopis je odmah po izlasku bio od cenzure zaplijenjen.⁹³ I Antun Gustav Matoš reagirao je napisavši članak »Sakrament krvavog krsta«, koji, istina, tada nije u štampi objavljen, pa je u njemu, između ostaloga, kazao: »... U brutalnom nasilju odozgo, u infamnoj eri obustave ustava i svake slobode, u eri štreberstva, korupcije, nekažnjelog birokratskog sadizma, prodaje bilježničkih mjesta, pompadourskog milosništva, komesarskog podizanja sumnjivih banaka, tuđinske kolonizacije Slavonije, iseljavanja u Ameriku, sprdnje sa sarajevskim, karlovačkim i zagrebačkim narodnim predstavništvima, u tiranskom gaženju svih ugovora, kraljevskih smjernica, narodnih povlastica i prava, u smrtnoj opasnosti našeg naroda, kada mu ‚mjerodavni‘ grobari zvone posljednji čas, Jukić je htio da kuršum sudi, držeći da time vrši svoju hrvatsku i građansku dužnost. Kao vitez branio je nemoć i pravdu spojivši u sebi ideal Grabcijaša đaka i osvetnika narodnog, inteligenta i revolucionera...«⁹⁴

Na sastancima, koje su poslije atentata održali s Cuvajem u Pešti Khuen Héderváry, a zatim u Beču ministri vanjskih i unutrašnjih poslova (grof Berchtold i barun Heinold), raspravljalo se o mjerama za očuvanje mirnog stanja. Na sastancima u Beču, 12. VII. 1912, zaključeno je, između ostaloga, da je potrebno »ograničiti polaženje srednjih škola strogim izborom«, da treba »raspustiti sve organizacije u srednjim i visokim školama, kao glavna uporišta propagande i širenja subversivnih spisa, koji potkapaju svaki autoritet«, da je neophodno nužno pratiti kretanje omladine i nadzirati njezinu lektiru, a časopis »Val« zabraniti. Ministar unutrašnjih poslova je naglasio, da je »austrijskoj vlasti mnogo do toga stalo, da se, s obzirom na politički položaj u jugoslavenskim zemljama, u Hrvatskoj što prije opet vrati ustavno stanje...«⁹⁵

Međutim, ni stroge sudske presude ni nove mjere upravnih vlasti nisu mogle sputati otporno raspoloženje, koje se stalo naročito širiti poslije Balkanskih ratova. U jednom pouzdaničkom izvještaju, koji je poslan u Beč sredinom 1913, izneseno je, da je »u posljednja četiri mjeseca vođeno nešto oko 200 veleizdajničkih procesa«, a bilo je osim toga izrečeno mnogo policijskih kazna.⁹⁶

⁹¹ Dr. Božo Čerović: Bosanski omladinci i sarajevski atentat, Sarajevo 1930, str. 24.

⁹² Idem, str. 255—256. — Preštampano također u knjizi Bogićevića: Mlada Bosna, str. 135.

⁹³ Slijepčević: Mlada Bosna, str. 389. — Stanko Dvoržak: Književni odrazi Jukićeva atentata, Rad JAZU, 1957, 313, str. 290.

⁹⁴ Dvoržak, o. c., str. 289.

⁹⁵ Šišić: Atentat L. Jukića i bečka politika, Riječ (Zagreb), 1930, br. 48, str. 17-20.

⁹⁶ Šišić: Kako su Hrvati mislili u prvoj polovici 1913. g., Riječ, 1930, br. 15, str. 9—11.

Za Jukićevim pak atentatom uslijedilo je domalo nekoliko novih: 31. X. 1912. pokušao je da izvrši atentat na bana Cuvaja student Ivan Planinščak, zatim se javio radnik Stjepan Dojčić, koji je 18. VIII. 1913. pucao na bana Ivana Skerlecza, a 25. V. 1914. istupio je Vladimir Šefer (Schäffer): on je bio optužen zbog pokušaja atentata na bana Skerlecza; u ovu atentatorsku aferu bio je upleten i Rudolf Hercigonja.

U to vrijeme sve je više uzimala maha struja, koja je naginjala nacionalizmu. Ona je došla do izražaja još početkom 1912, a ogleda se u orijentaciji dvaju glavnih omladinskih časopisa: »Vala« i »Zore«. Dok se »Val«, koji se na početku 1912 pojavio u Pragu, predstavio kao »glasilo hrvatsko-srpske radikalno-napredne omladine«, »Zora«, koja je tada također izlazila u Pragu, istakla je ispod naslova, da je »glasnik srpske i hrvatske nacionalno-radikalne omladine«, a u uvodnoj riječi, iznoseći tendencije pokreta, kojem služi, naglasila je: »Nacionalizam, to hoćemo...« U toku 1912 sve se jače isticao onaj dio nove generacije, koji je razvijao nacionalistički pravac, pa je za nj agitirao u krugu napredne i radikalno-napredne omladine; najzad, postepeno se stao odvajati i stvarati svoje organizacije.

Više je faktora utjecalo na tu promjenu. Događaji u Hrvatskoj (demonstracije, štrajkovi, komesarijat, Jukićev atentat i sl.) pridonijeli su ustvari jačanju borbenosti. Izlet zagrebačke sveučilišne omladine, sredinom aprila, u Beograd i neke druge gradove Srbije imao je također posebno značenje. Za vrijeme posjeta uspostavljena su mnoga poznanstva i bliske veze. U međusobnim susretima razmatrana su nacionalno-politička pitanja, pa je konstatirana potreba tješnje saradnje. Težnja za zbližavanjem, koja se tada očitovala među mnogim učesnicima, našla je svoj konkretni oblik u usvajanju programa omladinskog kluba »Narodno ujedinjenje«. Njegove osnovne misli bile su ove:

»Temeljna i centralna zadaća kluba jeste propaganda filozofije nacionalizma uopšte, uz naročitu propagandu radikalno-demokratskih doktrina: sve to u svrhu, da bi se osnažila srpsko-hrvatska nacionalna duša... Klub će stvarati neborivi kult nacionalne energije, nacionalne religije i nacionalnog optimizma... ostajući neprestano na terenu intelektualne agitacije za filozofiju srpsko-hrvatskog nacionalizma i za političku doktrinu radikalnog demokratizma...«⁹⁷

Neki od onih, koji su došli u Srbiju, upoznali su se tada s pojedinim članovima organizacije »Ujedinjenje ili smrt« (Dragutin Dimitrijević-Apis i dr.). To je iznio jedan od učesnika, pa je, usto, naglasio, da su im predstavnici

⁹⁷ Tartalja: Veleizdajnik, str. 61—62. — Nekoliko odlomaka iz programa kluba »Narodno ujedinjenje« (1912), koje je donio »Književni sever«: »Narodno ujedinjenje« smatra, da je ujedinjenje srpsko-hrvatskog naroda zajedno sa narodom slovenačkim, iznad svih dispozicija internacionalnih i istorijskih uslovljeno, naročito dispozicijama samo nacionalne duše, verom naroda u svoju snagu, pre svega i njegovom sve-snošću svoga nacionalnog zadatka. Zato će klub stvarati neborivi kult srpsko-hrvatske nacionalne energije, nacionalne religije i nacionalnog optimizma. U tu svrhu klub će izazivati i snažiti nacionalnu borbu srpsko-hrvatsku, i otuda će kao jedinu spasonosnu ideju nacionalističku propagirati ideju koordinacije, kooperacije i koncentracije svih snaga narodnih, u prvom redu klub će tu ideju bratski složnog rada propagirati i izvoditi u delo među samom omladinom srpsko-hrvatskom i slovenačkom, i to među celom omladinom čestitom od Skoplja do Soluna i od Cetinja do Novog Sada, ostajući neprestano na terenu intelektualne agitacije za filozofiju srpsko-hrvatskog nacionalizma i za političku doktrinu radikalnog demokratizma...« (Književni sever, 1929, br. 7—9, str. 354).

organizacije »neprestano isticali potrebu revolucionarne i terorističke akcije u neoslobođenim krajevima.«⁹⁸

Ovaj posjet dao je novih poticaja ideji jedinstva Hrvata i Srba i prozeo tom mišlju mnoge, koji je nisu dotada prihvaćali. No, tragovi se vide i u taktici, za koju se omladina tada zalagala. U njezinim redovima opaža se, uporedo s time, skretanje od evolucionog ili pak radikalnog naprednjaštva prema koncepciji revolucionarnog nacionalizma i integralnog jugoslovenstva.

Sastanak hrvatsko-srpske napredno-radikalne omladine, održan 1. septembra 1912 na Rijeci, rječito je odrazio ove promjene i ukazao na širenje revolucionarno-nacionalističkih tendencija. On se odvijao u znaku oštrog razmimoilaženja u osnovnim pitanjima o sadržini i metodi rada, pa je završio odvajanjem dvaju glavnih grupa: nacionalističke i radikalno-napredne. Tada je zaključeno, da se osnuje Ujedinjena nacionalistička omladina, koja je kao osnovu svoje djelatnosti prihvatila program kluba »Narodno ujedinjenje«. Među ostalim delegatima, koji su prisustvovali sastanku, bio je Vladimir Čerina. On se u to vrijeme potpuno opredijelio za nacionalistički pravac, pa je, s Oskarom Tartaljom, u ime sumišljenika izdao karakteristično »Izjašnjenje nacionalističke omladine«, u kojem je, između ostaloga, rečeno:

»U ime organizacija, koje zastupamo, izjavljujemo, da se ne identifikujemo sa bilo kojom naprednom ili radikalno naprednom omladinskom grupom, koja radi na beskonačnoj evoluciji, a za nacionalnu slobodu bori se samo sitnim radom, ostajući samo za borbu žurnalistikom i parlamentarizmom. Ne priznajemo naprednom jednu »naprednu« omladinu, kojoj narodno ujedinjenje Srba i Hrvata nije izdanak narodnog jedinstva Srba i Hrvata. Jedna doista napredna srpsko-hrvatska omladina treba da je otporna, borbena, snažnih nacionalnih osjećaja, cijelom snagom predana nacionalnom idealu. Taj pak ideal nije ni nagodbenjački tužni ideal hrvatsko-srpske koalicije, ni trijalistički i žalosni ideal pravaških frakcija. Ne frazirajući samo o srpsko-hrvatskom narodnom jedinstvu, nego osjećajući ga u svojoj krvi, mi osjećamo beskrvnost i mlakost hrvatske politike uopće i osjećamo, da je jedna prava, čestita hrvatska nacionalna politika identična sa srpskom nacionalnom politikom, koja pokazuje jačine, borbenosti, volje za nacionalnim ponosom i nade na cjelokupan spas našeg naroda. Tako se mi izjašnjavamo za nacionalni ponos i borbu, koja čini jedan narod časnim...«⁹⁹

Međutim, Balkanski rat, do kojega je došlo u oktobru 1912, uspjesi Srbije na bojnopolju, napredovanje srpske vojske, porazi one sile, koja je vjekovima ugnjetavala balkanske narode — sve je to izazivalo oduševljenje i zanos s ove strane Dunava i Save. Ti su događaji imali jakog odjeka i u hrvatskim krajevima; oni su podigli duh otpora, pridonijeli širenju nacionalnog poleta i osnažili vjeru u oslobođenje od austro-ugarske podložnosti.

Junački podvig, što ga je izvela Srbija, dao je naročit poticaj novom naraštaju. Otada je mlada generacija stala sve više isticati manifestacije snage, otpora, dinamike i optimizma. Naginjala je glorifikaciji i idealizaciji »naše rase«, pa je, sa romantičnim stavom umnogome, ukazivala na njezina svojstva i odlike. Naročito je mnogo simpatija imala za zemlju, koja se svojim snagama oslobodila tuđinskog, turskog jarma. Jedan od sudionika u tim zbivanjima iznio je kao karakterističnu crtu ove generacije, da je bila prožeta

⁹⁸ Tartalja: Veleizdajnik, str. 25.

⁹⁹ Milo Borčić: Od »napredne« do »nacionalističke« omladine, Književni sever, 1929, br. 7—9, str. 313. — Isto: Tartalja, Veleizdajnik, str. 59.

»kultom svega, što je srbijansko«. Taj kult nije došao do izražaja samo u odnosu prema savremenoj stvarnosti, koja je ponešto jednostrano i nekritički sagledavana, već još većma u načinu prilaženja prošlosti. S izvjesnim patosom govorilo se o staroj slavi, o Kosovu i Vidovdanu, o svijetloj tradiciji minulih vjekova. A sa zanosom i uzbuđenjem o danima, koji su donijeli pobjedu.

Kakva su čuvstva i uzbuđenja, izazvana uspjesima Srbije, prevladavala kod tadašnje omladine, naročito one jugoslavensko-nacionalističke, osvjetlit će djelomice dva-tri odlomka iz članaka, što su objavljeni u omladinskim publikacijama.

Omladinski list »Ujedinjenje«, koji je izašao u Splitu 8. V. 1913., naročito se bavio odjekom Balkanskog rata, pa je u uvodniku (»Nakon Markova Uskrsa«) rječito izrazio taj novi duh, koji je sve više zahvaćao nove generacije, naročito u hrvatskim primorskim krajevima:

»Danas poslije čudesnih događaja na našem Istoku nešto se promijenilo u duši narodnoj, i naročito u duši hrvatskoj. Nas ovdje, koji smo kao zastavu svoje borbe izvjesili misao narodne časti i djelo jedinstva i slobode, balkanski rat nije stvorio, ali, svakako, on nas je ojačao, on nas je izradio i usavršio: bio je velika pobuda... Ti događaji moraju da odjeknu u svojoj punoj važnosti, i uzroci ne mogu da ostanu bez posljedica koje sobom vuku. A posljedica svih onih krvavih i sjajnih prizora, što su se odigrali pred našim zapanjenim očima ne može da bude drugo nego: ojačani srpsko-hrvatski nacionalizam...«

Još je karakterističnije ono, što je rekao Vladimir Čerina u članku, koji je 1914 objavio u »Vihoru« pod naslovom »Prije i poslije Kosova«:

»Srbija poslije časnog i savjesnog izvršenih svojih nacionalnih i, izim socijalnog, velikim dijelom kulturnih dužnosti na prekodrinskim našim zemljama, za nas je ona poslije Kosova sve drugo nego je prije Kosova bila. Prije Kosova mi nismo znali, koliko otporne snage u našem narodu ima, koliko je kao zemlja težak, koliko je kao planine velik i gord, kao golo stijenje jak, kao olujno more buran, kao sunce vatren i požaran, i kao vjhor silan... Prije Kosova mi smo prosto životarili kojekako, krpali naše stranke, vodili politiku državopravnu, onu jalovu i partijsku, onu najprokletiju, parlamentarnu, onu najbesmisleniju i najbeskorisniju u jednoj neparlamentarnoj državi pogotovo; za nacionalnu pak, demokratsku i socijalnu politiku, onu poletnu i realnu, što je spremna na sve velike i rizične borbe sa vlastodršcima, nismo marili...«

Poslije Kosova drugi su putevi...¹⁰⁰

U napisu pak »Nazorizam« Čerina je naročito isticao kvalitete zdravlja, optimizma, borbenosti, kakve je vidio u poeziji Vl. Nazora, pa je pisao:

»Naša je sadašnjica nacionalistička, kao gotovo nigda pre, a nacionalizam modernizovani jedna glorifikacija borbe, nadanja, zanosa, junaštva i verovanja u svetliji i sunčaniji život, (i) mladi ljudi ne greše uživajući se sve više i sve dublje u taj duh i izražavajući savremena osećanja, optimistička — ne pesimistička... Ne udarajmo protiv jedne struje, koja znači život čitavog jednog blagoslovenog, teško dočekanog naraštaja, koji ima mnogo toga nerečenoga da reče i neučinjenog da učini, makar i u vrlo kasni čas...¹⁰¹

Nacionalno-aktivistička orijentacija, o kojoj je govorio Vl. Čerina, izbijala je u to vrijeme sve više u društveno-političkom i kulturno-književnom životu. No, nije se očitovala samo među omladinom. Među piscima i umjetnicima starijeg naraštaja dolazila je do sve jačeg izražaja težnja, da svoje tvo-

¹⁰⁰ Čerina: Prije i poslije Kosova, Vjhor (Zagreb), 1914, br. 2, str. 25.

¹⁰¹ Čerina: Nazorizam, Vjhor, 1914, br. 3, str. 60.

revine prožmu nacionalnom notom, pa je ispoljena i na teoretskom planu, u brojnim diskusijama o putovima i pravcima savremene literature.¹⁰² Jedan od onih, koji je branio nove, nacionalne tendencije, pisao je, između ostaloga, u jednom članku iz tih dana: »Današnje doba nije doba spokojstva, zatišja, unutrašnje povučenosti, kontemplacije i intimiteta. Ovo naše doba buči i kipi, to je doba slutnje o velikim stvarima. Ovo nije doba nianse, nego jakih linija, velikih ploha, glomaznih pokreta, snažnih podviga ili očajnoga krika... Nimalo sentimentalno doba. Ima heroizma, ima elementarnosti, ima propinjanja, ima patosa ovo naše vrijeme i onda, kada rađa niskoćama, kukavnostima i podlostima. Ovo naše doba traži svoju umjetnost« (M. Marjanović).¹⁰³

Tadašnja omladinska štampa zalagala se također za ova stanovišta. Najvećim dijelom bila je prožeta pogledima, što ih je iznio Vlad. Čerina. Nicala je na raznim stranama u Hrvatskoj, a i izvan Hrvatske, i u ovom je razdoblju, a naročito u godini 1914., bila prilično obilna. Glavni centri aktivnosti bili su u Zagrebu, Splitu, Rijeci i Šibeniku. Izlazili su, uz pojedine edicije, mnogi časopisi i listovi. Bili su, istina, većinom kratkotrajni, budući da se njihovu pokretanju nije prilazilo dovoljno organizirano, a nailazili su i na znatne smetnje vlasti.¹⁰⁴ Samo manji broj uspio je duže se održati. Do nekih od ovih publikacija danas je teško doći, budući da ih nemaju ni veće biblioteke (na pr., praški »Val«, šibenski »Naprednjak« i dr.). Objavljeno je, usto, više propagandnih publikacija (na pr., osnovana je Biblioteka za Naciju, koja je izdala, između ostaloga, brošuru Vladimira Čerine »Beograd bez maske«, 1912).

Od časopisa i listova, koji su izražavali raspoloženja i nastojanja ove generacije, bit će na prvom mjestu spomenuti oni, u kojima su imali većeg udjela omladinci sa hrvatskog područja: *Naprednjak*—Šibenik (pojavi se još 1911 i bio naročito zapažen poslije opširnog prikaza J. Škerlića, objavljenog 1913 u »Srp. knjiž. glasniku«), *Ujedinjenje* (Split 1913), *Vihor* (Zagreb 1914) i *Nova riječ* (Zagreb 1914). Vrlo bliski omladniskim težnjama bili su *Sloboda*

¹⁰² Nacionalnoj i nacionalističkoj struji, koja se u literaturi stala osjećati početkom drugog decenija, suprotstavio se Branimir Livadić sa nekoliko priloga, koje je štampao još 1912. u »Savremeniku«. Daljih godina objavio je nekoliko većih članaka (O velikom umjetniku tvorcu, 1913, Naša književna borba, 1914), koji su dali povoda M. Marjanoviću, Branku Vodniku, a i A. G. Matošu, da progovore o temi nacionalizma u književnosti. Vidi o tome u knjizi A. Barca: Hrvatska književna kritika, Zagreb 1938 (odjeljak o Br. Livadiću, str. 206, o M. Marjanoviću, str. 242, i o A. G. Matošu, str. 300). Također odjeljak u knjizi M. Marjanovića: Vl. Nazor kao nacionalni pjesnik, Zagreb 1924 (str. 92—98). O odjeku Balkanskog rata u literaturi d j e l o m i c e je pisao M. Marjanović u članku: Balkanski rat i hrvatska literatura. Javnost (Beograd), 1937, br. 43, str. 803—806.

Braneći tendenciju »nacionalizovanja literature«, Marjanović se u nizu članaka zalagao za stanovište, po kojem »umjetnost ne postoji odijeljeno od svega drugoga, sama o sebi«, već treba da je u tijesnoj vezi sa stvarnošću (Vidi o tome: Nacionalnost i nacionalizam u književnosti, Književne novosti, 1914, br. 19 i 20).

¹⁰³ M. Marjanović: Naše doba i naša umjetnost, Književne novosti, 1914, br. 23, str. 353.

¹⁰⁴ Od lista »Ujedinjenje«, na pr., postoji u Sveučilišnoj biblioteci samo jedan primjerak. Međutim, M. Bartulica je naveo, da je izašlo nekoliko brojeva, samo što su imali ovu sudbinu: »Drugi broj doživio je već zaplenu, a treći je broj zabranjen, dok još nije bio štampan, u slogu. Rasturena je redakcija, pohapšeni su glavni radnici« (Bartulica: Nova hrvatska omladina, str. 18).

(Split),¹⁰⁵ koju je u drugoj polovici 1912 uređivao O. Tartalja, a naročito *Zastava* (Split 1914), također pod uredništvom O. Tartalje. Ova se omladina dosta često javljala i u *Novom listu* Fr. Supila, koji joj je pružao obilnu podršku, a i u Marjanovićevu *Narodnom jedinstvu* (Zagreb 1914). Ona je imala znatnog učešća i u pokretanju časopisa *Jugoslavija*, koji je u Pragu izašao (1914) sa prilogima Lj. Leontića, S. Miličića, B. Lovrića i dr. A ne može se mimoći ni njezina publicistička aktivnost u nizu slovenskih, bosanskih i srbijanskih publikacija (na pr., St. Galogaže u »Glasu Juga« — Ljubljana, Tina Ujevića u raznim beogradskim listovima, i t. d.).

Mnogi časopisi i listovi, koje su u ovom razdoblju vodili omladinci, imali su izrazito nacionalističku orijentaciju, pa su je naglasili i na naslovnoj strani. »Ujedinjenje« je, na pr., navelo u podnaslovu, da je »glasnik jugoslovenskih nacionalista — Srbi, Hrvati i Slovenci su jedno«, a u sadržaju je ulazilo u polemiku s radikalno-naprednom omladinom. »Nova riječ«, od koje je izašlo sedam brojeva, istakla je u podnaslovu, da je »nacionalistički glasnik«, a u uvodniku je iznijela ovaj program: »Ujedinjenje svih nacionalnih sila našeg naroda. Stvaranje jedinstvene nacionalne kulture. Ujedinjenje svih naših nacionalnih dosadašnjih nastojanja. I zato narodno ujedinjenje Hrvata, Srba i Slovenaca jest naš program ili još više naša dogma, naša filozofija...« Ta je tendencija došla do izražaja i u časopisu „Jugoslavija“ (Lj. Leontić: Uvod, August Jenko: Nacionalna kultura i dr.). Šibenski »Naprednjak«, u prvoj fazi izlaženja glasilo napredne omladine, pisao je zatim u nacionalističkom duhu.

Najznačajniji i najbolje uređivan bio je *Vihor*. Počeo je izlaziti 1. III. 1914 pod uredništvom Vl. Čerine i doživio je 9 brojeva. U njemu su saradivali mnogi iz mlađeg naraštaja (Vl. Čerina, Ivo Andrić, Miloš Đurić, Dimitrije Mitrinović, Antun Barac i dr.), ali su se javljali prilogima i neki stariji književni i kulturni radnici (A. Šantić, Vasa Stajić, A. Tresić-Pavičić, D. Trstenjak i dr.), kao i u prije spomenutim časopisima.

»Vihor« je razvijao jugoslavensku misao, imao izrazito antiaustrijski i antimadaarski smjer, s ogorčenjem, sarkastički često, govorio o ropskom mentalitetu malograđanstva, o ljudima, koji »nijesu sposobni za otpor i odbranu, već za ropsko skidanje šešira... i sitno životarenje« (str. 31) — aludirajući na držanje starije generacije.

Povodom smrti A. G. Matoša Ivo Andrić je pisao:

»U njegovoj Hrvatskoj je saneno, neveselo; do suza apatično. Njegova je Hrvatska lijepa, pogažena zemlja, jednim istorijskim apsurdom bačena u ropstvo, varana, izrabljivana, napola dekroatizovana. Mučno se živi u hrvatskoj noći... Sva Hrvatska nelijepo hrće. Budni su samo pjesnici i atentatori...« (str. 91).

U jednoj pak bilješci o Turgenjevljevu romanu »Ruđin« Vl. Čerina je kazao:

»Ma što bilo, nama ovaj roman izvrsno dolazi. Kao idealista i nezadovoljnik Ruđin se čini kao brat današnjeg srpskohrvatskog nacionaliste, ali je on ustvari

¹⁰⁵ U jednoj optužnici C. k. odvjetništva u Grazu govori se, da je »Sloboda« »udarila protudržavnim pravcem«, pa se navodi, da je rezultat parnice protiv atentatora Jukića tiskala u crvenoj boji, u broju 66, 1912, i da je prije toga u jednom broju »donijela program Narodnog ujedinjenja« (Kako je Austrija gledala na Predratnu omladinu, Književni sever, 1929, br. 7—9, str. 351).

njegov antipod. I da bi naš omladinac znao, kako ne sme da bude nerealan idealista i da bi naša devojka znala, kakva treba da bude, ova lepota od umetničke pripovetke treba da bude od našeg naraštaja čitana...« (str. 117).

Glavni pravac časopisu dao je Čerina svojim člancima, kao, na pr., U gradu cinika, Prije i poslije Kosova, Monument naše rase (o Jovanu Skerliću), o Vlad. Nazoru, a karakteristični su za smjer pisanja, između ostaloga, članci Dimitrija Mitrinovića: Za Jugoslaviju, i Miloša Đurića: Vidovdanska etika.

U »Vihoru« je naglašen nacionalistički pravac (mnogo više nego u »Valu«, koji je uporedo govorio o socijalnom oslobođenju), pa je i u podnaslovu izneseno, da je »list za nacionalnu kulturu«. Ta je evolucija karakteristična i rječi-to osvjetljuje novu situaciju u redovima omladine pred Prvi svjetski rat.

No, ukazujući na prevagu nacionalističkih akcenata, potrebno je napomenuti, da su i u periodu jače nacionalističke orijentacije dolazile do izražaja tendencije demokratsko-socijalne. Istina, bile su manje naglašene, ali su izbijale češće, pa i na stranama pretežno nacionalistički usmjerene štampe. One su još uvijek predstavljale komponentu, koja se ne može mimoići, iako nije bila dominantna. S evolucijom, do koje je došlo, nije uslijedilo, a nije ni moglo tako brzo uslijediti, potpuno napuštanje progresivnih socijalno-političkih shvaćanja. Za ilustraciju ovih tvrdnja neka posluži samo nekoliko primjera.

Ova generacija polazila je u svome radu od programa kluba »Narodnog ujedinjenja« (1912), a taj je program razvijao ne samo koncepcije nacionalističke, već je, kako je to rečeno ranije, istakao, da je jedan od važnih zadataka kluba, da se njegovi članovi bore »za političku doktrinu radikalnog demokratizma«. »Nova riječ« (1914), koja je propovijedala nacionalizam, primjenjivala je uglavnom to stajalište, pa je svoj nacionalizam ovako objašnjavala: »Naš nacionalizam je u sebi revoltan, napredan, demokratski, potpun. Obuhvata sve grane narodnog života...«¹⁰⁶ A na drugom mjestu, u kojem se osvrnula na tadašnju štampu i pozitivno govorila jedino o socijaldemokratskoj »Slobodnoj riječi«, nastojanja jugoslavenski orijentirane omladine ovako je prikazala: »Naša borba nije egoistična, nije šovenska, nije nekulturna. Ona je samo zadovoljenje općečovječanskom i prirodnom zahtjevu. Ona je iskupljenje osnovnih zahtjeva. Zahtjevā prava na život, prava na samoodluku, prava na ispoljenje svoje životne snage«.¹⁰⁷ Istina, »Nova riječ« se nije mnogo zadržavala na pitanjima socijalne prirode, ali nije ni preko njih prelazila. U uvodniku, na pr., s negodovanjem je isticala, kako je Hrvatska nesretna, — kako je to »zemlja plemićkih i klerikalnih privilegija, lojalnih i policijskih opozicija, prodane birokracije«.

List »Ujedinjenje«, koji se pojavio prije »Nove riječi«, pitanje nacionalnog oslobođenja postavio je u prvi plan smatrajući ga primarnim uvjetom daljeg napretka i samoobranom naroda. A o tom nacionalizmu ovako je pisao:

»Ustajemo u ime ljudske lične časti, kod nas toliko gažene, u ime čovječjeg dostojanstva, kod nas toliko popljuvanog... Nema slobodna čovječanstva bez slobodnih naroda; nema opće pravice, dok u svim pojedinim slučajevima svirepo caruje nepravda; nema smislena internacionalizma bez izgrađenih i emancipovanih nacija. I treba da znamo: dok na naciju jurišaju sa svih strana dobro ušančeni i dobro

¹⁰⁶ Našim prijateljima i sumišljenicima, Nova riječ (Zagreb), 1914, br. 1, str. 3.

¹⁰⁷ Omladina i vlast, Nova riječ (Zagreb), 1914, br. 7, str. 1.

oboružani dušmani i dok odasvuda vrebaju zasjede i alapljive pohote grabežljivih susjeda, nema koristi od parlamentarne besposlice i ustavne dangube i zamke. Jedino je snaga naroda, što će nas spasti; sila otpora je jedini štit protiv siledžija. I sve evolucije, svi sitni radovi, kulturne borbe, svi realizmi i sve praške mudrosti ne mogu da nam, sami za se, pomognu; ne vrijedeći kao svrha, korisne su kao sredstvo za svrhu, kao neizbježni posao spremanja. To je zadatak realnoga rada, djela narodne prosvjete, obrazovanja ličnosti i svega što se danas poduzima: sve za svrhu i ništa izvan svrhe«. ¹⁰⁸

Časopis »Val«, koji je bio prožet težnjom da »dade izrazitu nacionalističku kulturu svome naraštaju«, donosio je također originalne i prevedene priloge slobodoumnog i slobodarskog sadržaja (na pr., poetsku prozu V. Hugoa »Francuska revolucija«, Mazzinijev članak »Udruženje Mlade Italije« i dr.). Vrijedno je navesti neka mjesta iz Mazzinijeva napisa, koji je nesumnjivo objavljen stoga, što je bio ideološki blizak uredništvu: »Mlada Italija je republikanska, unitarska... Republikanska: jer, teoretski su svi ljudi jedne Nacije pozvani, zakonom božjim i ljudskim, da budu slobodni, jednaki i braća; a samo republikanska institucija osigurava ovu budućnost... jer gde god privilegija vlada nad socijalnom zgradom, kvvari jednakost građana i pretili slobodi zemlje«. ¹⁰⁹ Ukazujući na potrebu razvijanja »osećanja za Naciju«, Čerina je u članku »U gradu cinika« govorio — istina, nešto drukčije nego u »Valu«, s više protivurječnosti i nejasnoće u stavovima — da to osjećanje ne će biti »aristokratsko i klasno nego demokratsko i rasno«, pa je svoj nacionalizam formulirao kao »potrebu za slobodan život (svoje Nacije) u kulturi sa svim drugim slobodnim nacijama«. U članku »Značenje Stajićevih predavanja« on je ovako sažeo smisao Stajićevih predavanja namijenjenih omladini: »Da bude verna svojim idealima... da ljubi narod svoj i radi za celo čovečanstvo; da voli pravdu i mrzi tiraniju i duha i tela; da ima pouzdanja u snagu svoju i svoje rase, eto, to je oporuka Jovana Skerlića i to je ujedno značenje predavanja V. Stajića«. ¹¹⁰

Nesumnjivo je, da je nacionalizam ovog perioda ispoljio izvjesne značajke nacionalne romantike i naginjao glorifikaciji izvjesnih pojava u prošlosti i sadašnjosti. No, u cjelini promatran, ideološki nije bio lišen slobodarskog i naprednog duha. Sadržavao je još uvijek mnoga bitna shvaćanja, koja su došla do izražaja prethodnih godina. Moglo bi se reći, da je predstavljao dalju fazu i novi vid sagledanja nacionalne borbe, s težištem na nacionalnom momentu. Takvo je gledište o promjenama, koje su uslijedile, imao djelomice i list »Ujedinjenje«, kada je u jednom članku pisao, kako organizacija radikalnih naprednjaka, prelazeći u redove nacionalističke omladine, »ostaje u biti ono, što je bila, ali ojačana novom vjerom potencirane nacionalne svijesti«. ¹¹¹

Istina, među onima, koji su u godinama pred Prvi svjetski rat propagirali nacionalizam, postojale su znatne razlike. A razlike u prilaženju nacionalnom i socijalnom pitanju opažaju se u toku cijelog omladinskog gibanja, pa su ta razilaženja u poratnoj situaciji vodila pripadnike ove omladine raznim putovima.

¹⁰⁸ Nakon Markova Uskrsa, uvodnik, Ujedinjenje (Split), 1913, br. 1, str. 1.

¹⁰⁹ G. Mazzini: Udruženje mlade Italije, Vihor (Zagreb), 1914, br. 6, str. 108—113.

¹¹⁰ Čerina: Značenje Stajićevih predavanja, Vihor (Zagreb), 1914, br. 8, str. 144.

¹¹¹ I. J—ć: H(rvatsko)—S(rpskoj) radikalno—naprednoj omladini, Ujedinjenje (Split), 1913, br. 1, str. 5.

R é s u m é

On appelle en général »Jeune Croatie« la partie de la jeunesse croate, plus étroitement liée avec le mouvement croate »pravaštvo«, dont l'activité embrasse les deux premières décades du XX-ème siècle. Dans son étude l'auteur donne à cette dénomination un sens beaucoup plus large et nous présente les différentes tendances qui se manifestèrent parmi les jeunes de Croatie avant la première guerre mondiale.

Cette Jeune Croatie, qui se rapproche dans son idéologie de la Jeune Bosnie, exerçant même une certaine influence sur elle, n'a pas été, jusqu' à présent, l'objet des recherches scientifiques plus détaillées, quoiqu'elle joua à l'époque un phénomène considérable à cause de ses convictions et de son attitude, et représente un phénomène rôle digne du plus grand intérêt.

En analysant les conditions dans lesquelles elle s'est développée, l'auteur s'arrête sur la politique du gouvernement Austro-Hongrois dans les régions croates au début du XX-ème siècle, sur le système d'illegitimité et de faux parlementarisme, qui régnait pendant des années; il démontre comment les événements de l'époque provoquèrent peu à peu un mécontentement de la jeune génération et l'obligèrent à chercher des chemins nouveaux pour résoudre le problème de la liberté nationale en Autriche.

Les changements provoqués par la prise du pouvoir de la Coalition croato-serbe promirent un développement plus favorable des événements en Croatie et contribuèrent à l'animation et à l'activation d'un plus grand nombre de jeunes. La jeunesse progressiste, universitaire et scolaire surtout, devint forte.

La revue »Hrvatski đak« (Ecolier croate) qu'elle a créée et éditée pendant quelques années (1907—1911) suffit à démontrer ses tendances idéologiques (idée de la solidarité croato-serbe, conception séculière du monde, anticléricalisme etc.).

Cependant la position prise par la Coalition au cours des années suivantes fut considérée par une partie de cette génération comme opportuniste et sans énergie, et provoqua l'affaiblissement de l'élan et le recul du mouvement. Cette situation est illustrée dans l'étude par une série d'extraits de la presse de l'époque, surtout de celle de la jeunesse.

Un groupe de jeunes gens se sépara vers la fin de 1911 du sein de la jeunesse progressiste et parut sous le nom de Jeunesse progressiste radicale croato-serbe (Hrvatsko-srpska radikalno-napredna omladina). L'auteur a décrit plus en détail ses idées politico-sociales en analysant quelques articles de la revue »Val« (Vague) dont le rédacteur Vl. Čerina. Il souligne que par son activité elle marqua une évolution évidente du petit travail progressiste vers des formes plus radicales de l'activité politique. Il cite les caractéristiques suivantes de cette idéologie: l'idée de l'union yougoslave, l'anticléricalisme militant et une orientation sociale plus accentuée. Il est également caractéristique que leurs modèles soient S. S. Kranjčević et M. Gorki et que, dans la politique quotidienne, ils montrent plus de sympathie pour les socialistes.

Dans son étude l'auteur analyse l'apparition des tendances nouvelles, nationalistes pour la plupart, qui se manifestent à partir de 1912 (la revue Zora-Aube) et surtout après les guerres balkaniques (revue Vihor-Tempête et d'autres publications). On a constaté que ce nationalisme manifesta certaines caractéristiques du romantisme national en inclinant à la glorification et à l'idéalisation de »notre race«. Mais, vue dans son ensemble, il n'est pas privé d'esprit libertaire et progressiste même à cette étape de son évolution.

Ce mouvement de la jeunesse peut, donc, être divisé en trois étapes. Dans la première, jusqu'à la moitié de 1911, prévalait le type progressiste libertaire; dans la deuxième, à l'époque précédant les guerres balkaniques, se manifesta le type qui préoccupé de la question nationale, montra son désaccord avec l'ordre social; dans la troisième étape, dans les années qui précédant la première guerre mondiale, le courant nationaliste devient de plus en plus fort.

Mais, malgré ces différences, le point de vue social n'était pas un phénomène latérale. Pour illustrer la tendance sociale évidente d'une large partie de la jeunesse peut nous servir leurs paroles manuscrites, imprimées ou l'héritage posthume, ainsi que la littérature dont ils faisaient leur lecture; c'est pourquoi l'auteur lui consacre un chapitre à part.

La jeune génération a, en général, comme son point de départ, les idées principales, exposées par le mouvement progressiste. Mais bientôt elle ajoute au contenu de son activité des éléments nouveaux. On fait ressortir de plus en plus l'idée de l'union des peuples yougoslaves, acceptée surtout après les événements de 1912 (les démonstrations contre Cuvai, la visite à la Serbie des étudiants de Zagreb, les guerres balkaniques etc.) par beaucoup de ceux qui appartenaient au groupe de »pravaši«. Mécontente à cause des résultats de la politique parlementaire elle est souvent portée à se servir de la méthode de l'action individuelle (la soi-disant lutte terroriste). Elle crée le culte de l'attentateur B. Žerajić et a encore d'autres modèles, qu'elle considère devoir suivre.

Exposant plus en détail »la première action révolutionnaire de la jeunesse nationale« de Croatie, l'auteur éclaire la situation politique et social dans laquelle elle est née, et constate que l'attentat contre le commissaire Cuvai a été exécuté par L. Jukić et ses camarades dans une atmosphère agitée; la psychose du temps s'était emparée d'un groupe de très jeunes gens autour de Jukić.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XI—XII.

1958—1959.

Redakcioni odbor:

OLEG MANDIĆ
JAKŠA RAVLIĆ
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB

Štampanje završeno početkom mjeseca jula 1960.